

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

ORUCLU ŞƏMSİ SABİR oğlu

“MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ÖLKƏNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İQTİSADI
İNKİŞAF KONSEPSİYASININ MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİN HÜQUQİ
TƏMİNATI” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 - “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi”

Elmi rəhbər:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

Magistr proqramının rəhbəri
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent S.Z. İSAYEV

Kafedra müdiri:
iqtisad elmləri doktoru,
professor F.P. RƏHMANOV

BAKI-2015

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN NƏZƏRİ METODOLOJİ	
MƏSƏLƏLƏRİ.....	7
1.1. İqtisadi təhlükəsizliyin məzmunu və milli təhlükəsizlik sistemində rolu.....	7
1.2. İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükələrin təsnifatı və hədd indikatorları.....	14
1.3. Qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının spesifik xüsusiyyətləri.....	37
FƏSİL II. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATI MEXANİZMİ VƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN NORMATİV HÜQUQİ TƏMİNATI.....	43
2.1. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyası və onun reallaşdırılmasının hüquqi mexanizmi.....	43
2.2. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin struktur elementlərini hüquqi rejimi.....	49
2.3. İqtisadi inkişafı təmin edən dövlət tədbirləri sisteminin hüquqi təminatı.....	64
FƏSİL III. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN HÜQUQİ TƏMİNATININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	76
3.1. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasının hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqaməti	76
3.2. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadi təhlükəsizliyinin institusional bazasının formalaşdırılması istiqamətləri.....	82
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	88
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR.....	92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dünya təsərrüfat sisteminin bütövləşdiyi müasir dövrdə hər hansı bir ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması mütləq qaydada xarici iqtisadi əlaqələrin, məqbul vasitələrlə genişləndirilməsini tələb edir. Ona görə də belə şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması xüsusi ilə aktuallaşır. Bu məsələnin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti daha böyükdür. Sürətli və davamlı inkişafı təmin etmək məqsədi ilə ölkələr xarici əlaqələri vasitəsi ilə, bir tərəfdən, cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq və s. kimi problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə, beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlüklərini reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olurlar. Xarici iqtisadi fəaliyyətin milli maraqlara uyğun şəkildə genişləndirilməsi və inkişafı üçün ölkənin iqtisadi və o cümlədən, xarici ticarət potensialının davamlı inkişafı və bu potensialın səmərəli reallaşdırılmasını təmin etməklə iqtisadi təhlükəsizliyinin nəzərə alınması istiqamətində məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli siyasət aparılması tələb olunur.

İqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın səmərəli dinamik yüksəlişi, onun cəmiyyətin, dövlətin, fərdin tələbatlarını ödəyə bilməsi üçün əlverişli olan daxili və xarici şəraitlərin məcmusudur. İqtisadi maraqlar üçün birbaşa təhlükəni ictimai təkrar istehsalın normal gedişini pozan iqtisadi təhdidlər yaradır. Ən ümumi şəkildə olan daxili və xaricilərə bölünə bilərlər. İxrac məhsulları qiymətlərinin kəskin şəkildə düşməsi və ya idxal olunan əmtəələrin qiymətinin qalxması xarici bazardan yüksək asılılıq şəraitində iqtisadiyyatın vəziyyəti üçün olduqca təhlükəlidir.

Ölkədən geniş miqyasda maliyyə vəsaitinin axması milli iqtisadi təhlükəsizlik üçün ən ciddi təhlükələrdən biridir. Ölkənin yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaradan ən ciddi iqtisadi xarici problemlərdən biri də xarici borc problemidir. Xarici borcun yüksək səviyyədə olması dövlətin öz milli maraqlarında müstəqil xarici siyasət aparmaq imkanlarını şübhə altına alır, çünki ölkə daim aparıcı kreditorlarının fikrini nəzərə almalıdır. Elmi-texniki inqilabın genişləndiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının aktuallığı günü-gündən artmaqdadır. İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının bir çox amilləri

vardır. Bunlar bir- birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və bir- birini şərtləndirirlər. Onlar mürəkkəb sistem təşkil edir və onları ayrılıqda öyrənməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmur. Buna görə də ona sistemli prinsiplə yanaşaraq iqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemini yaratmaq və ondan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Yuxarıda qeyd edilənlər, təqdim edilən dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını ifadə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının əsas məqsədi müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması şərtləri daxilində, xarici faktorların istifadəsi siyasətinə dair əsaslandırılmış təkliflər irəli sürmək və xarici faktorlardan effektiv istifadə olunmasını təmin edəcək iqtisadi siyasətinin formalaşması xüsusiyyətlərini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın yeniliyini şərtləndirilən amillər müxtəlifdir və onlar aşağıda qeyd olunan kimi təsnifləşdirilə bilər:

- dövlətin iqtisadi maraqları baxımından iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, davamlı inkişafı təmin edən iqtisadi mexanizmin qurulması, dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya və ölkədə əsas sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi kimi mühüm amillər, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını aktual bir problemə çevirmişdir;

- qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi inkişafının səmərəliliyini artıracaq xarici iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri təhlil edilərək bazar transformasiyasında yaranmış müsbət və mənfi meyillər aşkara çıxarılmış, konkret təkliflər irəli sürülmüşdür;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi potensialı təhlil edilmiş və xarici ölkələrə ixrac edilmə potensialı olan məhsullar müəyyənləşdirilmişdir.

- hazırkı şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə həyata keçirilən tədbirlər müəyyən edilmiş əsas meyarların təmin olunması və bir sıra makroiqtisadi

göstəricilərin qəbul olunmuş kritik səviyyələrdən keçməməsinin qarşısının alınmasına yönəldilməlidir.

Tədqiqat işində aşağıdakı konkret vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir:

- iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətinin elmi-nəzəri əsaslarını öyrənilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması səviyyəsini müəyyənləşdirən meyarların və göstəricilər sisteminin işlənməsi;
- müasir şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi,
- Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə əməli təklif və tövsiyələrin hazırlanması.
- Davamlı iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri araşdırılmış və əsas elementlərinin müəyyənləşdirilməsi, İqtisadi inkişaf amilləri və prinsiplərinin müəyyən olunması;
- Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin əsas prioritet, vəzifə və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin zəruriliyinin araşdırılması.

Tədqiqat işinin obyektini müasir mərhələdə iqtisadi təhlükəsizlik problemi, predmetini isə iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının nəzəri, metodoloji və əməli məsələlərinin, habelə onun hüquqi təminatı məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir. İşdə qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq davamlı inkişaf və bu şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti araşdırılmışdır. Burada əsas diqqət iqtisadi transformasiya şəraitində, davamlı inkişaf və iqtisadi təhlükəsizliyin elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılmasına, iqtisadi maraqlar və iqtisadi inkişafa, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından müəyyən səviyyəsinin gözlənilməsi vacib olan meyarların müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş, daha sonra iqtisadi inkişaf və təhlükəsizlik göstəriciləri sistemləşdirilmiş, onların hədləri və iqtisadiyyatda təhlükələr doğura biləcək əsas cəhətlər araşdırılmışdır. Milli iqtisadi sistemlərdə iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin əsas xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Baş verən

proseslərin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Dissertasiya işində iqtisadi-statistik, müqayisəli təhlil, dinamika, analiz, sintez, müşahidə və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məlumat mənbələri. Tədqiqat prosesində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Dünya Bankı, tərəfindən nəşr olunan materiallardan ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

FƏSİL I. İQTISADI TƏHLÜKƏSİZLIYIN NƏZƏRİ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. İqtisadi təhlükəsizliyin məzmunu və milli təhlükəsizlik sistemində rolu

Müasir dövrdə aktuallığı daha da artan məsələlərdən biri iqtisadi təhlükəsizlik anlayışıdır. İstər siyasi, istərsə də iqtisadi rəqabətin güclənməkdə davam etdiyi hazırki cəmiyyətdə iqtisadi təhlükəsizliyin əhəmiyyəti yüksəlməkdədir. Bəs, nədir iqtisadi təhlükəsizlik? İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı iqtisadi nəzəriyyə və politologiya ilə əlaqədə olan bir kateqoriyadır. Bu anlayış özündə iqtisadi asılılıq, sabitlik, iqtisadi təzyiq, iqtisadi təxribat, iqtisadi suverenlik və başqa kateqoriyaları cəmləşdirib.

İqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın səmərəli dinamik yüksəlişi, onun cəmiyyətin, dövlətin, fərdin tələbatlarını ödəyə bilməsi üçün əlverişli olan daxili və xarici şəraitlərin məcmusudur. İqtisadi maraqlar üçün birbaşa təhlükəni ictimai təkrar istehsalın normal gedişini pozan iqtisadi təhdidlər yaradır. Ən ümumi şəkildə olan daxili və xaricilərə bölünə bilərlər.

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı ümumi və geniş məfhumdur. Ona görə də beynəlxalq və regional iqtisadi təhlükəsizliyi, milli iqtisadi təhlükəsizliyi, habelə ölkə daxilində müəssisələrin və fərdlərin iqtisadi təhlükəsizliyini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Amerika mütəxəssislərinin fikrinə görə iqtisadi təhlükəsizlik ən azı iki şərtə cavab verməlidir¹:

1. Ölkənin iqtisadi müstəqilliyini saxlamaq, təsərrüfatın inkişafına aid qərarların qəbul edilməsi qabiliyyətini itirməmək;
2. Əhalinin əldə edilmiş həyat səviyyəsini saxlamaq və sonralar onu yüksəltmək imkanı.

İqtisadi təhlükəsizliyin məqsədi hər şeydən əvvəl dövlətin milli marağını qorumaqdır.

---

¹ Bərxudarov Mənsur və Məmmədov Nüsrəddin, İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 152 s.

1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti problemini rus mütəxəssisləri fəal surətdə öyrənməklə məşğul olmuşlar. V.Pankov iqtisadi təhlükəsizlik haqqında belə yazır: “Bu milli iqtisadiyyatın elə bir vəziyyətidir ki, həmin vəziyyətdə ictimai istehsal prosesinin normal fəaliyyətinə əngəl törədən, əhalinin əldə edilən həyat səviyyəsinə xələl gətirən və bununla da cəmiyyətdə sosial gərginliyi artıran, həmçinin ölkənin mövcudluğuna təhlükə törədən hallara qarşı iqtisadiyyatın immuniteti olur.

V. Rubnov isə iqtisadi təhlükəsizliyi əhalinin rifahını və daxili bazarın xarici amillərin fəaliyyətindən asılı olmayaraq sabitliyini təmin etmək qüdrətində olan milli iqtisadiyyatın olması ilə səciyyələndirir. V. Y. Tambovtsevnin fikrinə görə, bu və ya digər sistemin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə onun istehsal alt sistemlərinin xassələrinin məcmusunu başa düşmək lazımdır ki, belə olan hal bütün sistemin məqsədlərinə nail olmağa imkan verir. İ. Y. Abalkinə görə, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi sistemin elə bir vəziyyətidir ki, bu vəziyyət onun dinamik inkişafına, sosial vəzifələrin səmərəli şəkildə həll edilməsinə şərait yaradır və dövlət müstəqil iqtisadi siyasət hazırlayaraq onu həyata keçirmək iqtidarında olur.

Müəlliflərin əksəriyyəti iqtisadi təhlükəsizliyi daxili və xarici amillərin təsirinə qarşı iqtisadiyyatın dayanıqlı olması, dayanıqlığı isə onun inkişafı kimi səciyyələndirirlər. Əgər iqtisadiyyat inkişaf etmirsə, onun yaşamaq imkanı azalır.

Dayanıqlıq və inkişaf iqtisadi təhlükəsizlik probleminə dinamik yanaşmanı tələb edir. Bu ilk əvvəl onunla əlaqədardır ki, iqtisadi təhlükəsizlik göstəriciləri zaman keçdikcə dəyişilir. Bu dialektikanın qanunudur.

İqtisadi təhlükəsizlik barəsində gətirilən müddəaları bir neçə qrupa bölmək olar. Birinci qrupun müəllifləri (Y. J. Abalkin və digərləri) iqtisadi təhlükəsizlik anlayışına ölkənin təsərrüfatını xarici və daxili təhlükədən qoruyan şərtlərin məcmusu kimi tərif verirlər. İkinci qrupun müəllifləri (U. Sençaqov, Q. Quman və digərləri) iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadiyyatın elə bir vəziyyəti ilə bağlayırlar ki, belə bir vəziyyətdə o ölkənin ən mühüm mənafeələrini müdafiə edə bilər. Üçüncü qrupun müəllifləri (A. Qoçodeski, AŞ Arxipov və başqaları) iqtisadi təhlükəsizliyi milli və beynəlxalq səviyyələrdə ictimai tələbatların səmərəli şəkildə ödənilməsinə təmin edə

bilən iqtisadiyyatın fəaliyyəti kimi başa düşülür. Əgər qeyd olunan bu fikirləri təhlil etsək, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, iqtisadi təhlükəsizlik ölkənin milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Dövlətin iqtisadi sistemi bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizliyin obyektini kimi çıxış edir. İqtisadi təhlükəsizliyin subyektini isə hakimiyyətin qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanlarıdır.

Ümumilikdə elmi ədəbiyyatda “ təhlükəsizlik “ anlayışı ilk dəfə XII əsrdə Avropada işlədilmişdir. O vaxtdan bu anlayış insan mənəviyyatını hər cür təhlükədən qorumaq mənasını vermişdir. Lakin bu anlayış XVII əsrə kimi az işlədilmişdir. Bunun əsas səbəbi bu anlayışın “polis” termini ilə əvəzlənməsidir. Bu dövrdə “polis” anlayışı daha çox işlənmiş və bu anlayışın məzmununu daha əhatəli olmuşdur. Belə ki, onun məzmununu dövlət quruluşunu, dövlətin idarəetmə sistemini özündə hifz etmiş və məqsədi dövlətin yaxşı yaşamasını və təhlükəsizliyini təmin etmək idi.

XVII- XVIII əsrlərdə əmtəə- pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bazar iqtisadiyyatı sisteminin formalaşması dövlətin məqsədinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Başqa sözlə, dövlətin təhlükəsizliyi ön plana keçmiş və onun məzmununda dəyişiklik əmələ gəlmişdir. Onun məzmununa ölkənin daxilində sakitliyi təmin etmək, insanları fiziki və mənəvi təhlükələrdən qorumaq, siyasi və iqtisadi sahələrin təhlükəsizliyini təmin etmək kimi komponentlər də daxil edilmişdir.

“Təhlükəsizlik” anlayışı bazar iqtisadiyyatı sisteminin müasir tənzimləmə mərhələsinə kimi az işlədilib. Bu cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Müasir bazar iqtisadiyyatı sisteminin inkişafı dövlətlərin xammal mənbələri, satış bazarları uğrunda mübarizə aparmaları, birinin digərinə təhlükə yaratması, eyni zamanda dövlətin daxilində əhalinin az bir qrupunun həddindən çox zənginləşməsi, çoxluğun isə yoxsullaşması təhlükəni artırır və buna görə də daxilə təhlükəsizliyin təmin olunması zərurətə çevrilir¹.

Təhlükəsizliyin təmin edilməsi çox çətin və mürəkkəb sistemdir. O, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıqda olan üç sahəni əhatə edir. Buraya şaquli istiqamətdə, yəni cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin

¹ Kərimli İ.A., Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı: “CBS”, 2006, 166 s.

edilməsi daxildir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi predmeti eyni zamanda üfqi səviyyədə olan münasibətləri də əhatə edir. Buraya siyasi, hərbi, informasiya, elmi-texniki və.s sahələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini də daxil etmək lazımdır.

Beləliklə, “təhlükəsizlik” anlayışına aşağıdakı tərif vermək olar: “Cəmiyyətin və onun strukturlarının daxili və xarici təhlükələrdən qorunması meylinə və vəziyyətinə təhlükəsizlik deyilir”.

Təhlükəsizlik prinsipi hər şeydən əvvəl vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin mühüm həyatı mənafeələrini əhatə etməlidir. Onların tələbatlarının daha dolğun və etibarlı ödənilməsi ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunmasından asılıdır. Təhlükəsizliyə həm də milli həyat tərzini daxildir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın və qloballaşmanın geniş miqyas aldığı indiki şəraitdə millətin özünəməxsusluğunun itirilməsi təhlükəsi yaranmışdır. Belə ki, hər millətin tarixən formalaşmış mədəniyyətinin və əxlaqının qorunub saxlanması dövlətin əsas vəzifələrindən biridir. Bu günkü gündə Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını əsas göstəricilərindən biri də onun prinsiplərinə hansı səviyyədə yanaşmadan asılıdır. Belə ki, Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsiplərinə aiddir:

- ✓ Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Konstitusiyaya və onun qanunlarına riayət olunmalıdır;

- ✓ İqtisadi təhlükəsizlik vahid dövlət siyasətinə əsaslanmalıdır və onun təmin olunması istiqamətləri tarazlaşdırılmada və əlaqələndirilmədə müstəsna rola malik olmalıdır;

- ✓ İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlət orqanları arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir- birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması;

- ✓ İqtisadi təhlükəsizliyin təminatı ilə fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət;

- ✓ Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya;

- ✓ İnsan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti.

İstər iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması prinsiplərinə nəzarət edən orqan, istərsə də təhlükəsizlik sisteminin layihəsini verən komitə özləri də bir sıra prinsiplərə ciddi riayət etməlidirlər:

✓ Əhatəlilik və operativlik: Əhatəli siyasi kursun formalaşdırılması dövlət səviyyəli tərəflərin təhlükəsizliklə bağlı maraqlarının hərtərəfli ifadə edilməsinin və bu maraqların vasitələrə və imkanlara uyğunlaşdırılmasının ən yaxşı yoludur.

✓ Müzakirə və razılıq: Müzakirələrin aparılması və razılıq yollarının axtarılması geniş dəstəklənən və səmərəli həyata keçirilən təhlükəsizlik sistemlərinin hazırlanması üçün vacibdir.

✓ Təhlükələrə böyük diqqət yetirilməsi: BMT-nin Təhlükələr, Risklər və Mümkün Hallar üzrə Ali Komissiyasının Hesabatında adı çəkilən təhlükələr də daxil olmaqla təhlükələrin böyük bir qisminə diqqət yetirilməlidir: iqtisadi və sosial təhlükələr (dövlətlərarası münaqişələr, dövlətdaxili münaqişələr, terrorizm, transmilli cinayətkarlıq, iqtisadiyyatın artım dinamikası, yoxsulluğun səviyyəsi və.s).

✓ Şəffaflıq: Hazırlanma prosesinin şəffaflığı xüsusi maraqların, ayrı-ayrı nazirlərin və ya təhlükəsizlik orqanlarının maraqlarının son nəticədə üstünlüyünün qarşısını alır.

✓ Daimi nəzarət və təhlükələrin qiymətləndirilməsi: Daimi komitə mövcud təhlükəsizlik sistemi ilə inkişaf etmiş milli və beynəlxalq mühit arasındakı uyğunluğa daimi nəzarət etməlidir. Nəzarət orqanları nəzarət komitələrinin riayət etdiyi prinsiplərə riayət etməlidir.

✓ Beynəlxalq təsəvvürlər : Dövlətlər bir-birindən təcrid olunaraq mövcud olmadıqları üçün, heç bir dövlət ayrıca “milli”və “iqtisadi” təhlükəsizlik siyasəti hazırlaya bilməz. Dövlətin təhlükəsizliklə və ya iqtisadiyyatla bağlı çoxmillətli təşkilatlara və ya qruplara üzv olması labüddür.

✓ Beynəlxalq hüquqa hörmət : Təhlükəsizlik sistemində dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin şərtlərini , o cümlədən ümumi qəbul olunmuş məcburi qanunlar nəzərə almalıdır.

Ümumilikdə, hər bir dövlət və ya qurum öz məqsədinə çatmaq üçün özünün iqtisadi strategiyasını işləyib hazırlamalıdır. “Strategiya” yunan mənşəli söz olub ilk

dəfə Yunanıstanda hərbi məqsəd üçün işlədilmişdir. Strategiya müharibə vaxtı quru və ya dəniz qüvvələrindən irimiqyaslı əməliyyatlarda istifadə edilməsi kimi başa düşülür. Lakin müasir dövrdə ölkənin iqtisadi və milli təhlükəsizlik elmində hərbi sənəti kimi deyil, iqtisadi və milli təhlükəsizlik anlayışı kimi də işlədilir.

İstənilən ölkə müstəqilliyini bərha etdikdən sonra özünün siyasi strategiyasını hazırlayır ki, burada da konsepsiya əsas götürülür. Bu zaman siyasi məqsəd düzgün seçilməli, kortəbii siyasi proseslərin qarşısı alınmalıdır. Siyasi strategiya dövlətin əsas məqsədi, prinsipi olub, yalnız bu günün deyil, gələcək inkişafın müəyyən edilməsi deməkdir. Strategiya əsas siyasi məqsədin həyata keçirilməsinin elmi konsepsiyasıdır. Deməli, siyasi strategiya nəzəri, elmi konsepsiya və praktik fəaliyyətdən ibarətdir. Siyasi strategiya cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluğunu əsas götürməlidir. Əks təqdirdə siyasi strategiyanın həyata keçirilməsi qeyri- mümkün hala çevrilir.

Ölkənin inkişaf istiqaməti siyasi strategiya adlanır. Siyasi strategiyada milli təhlükəsizlik problemi əsas yer tutur. Milli təhlükəsizlik siyasəti ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması, separatizmin, terrorizmin, qeyri- sabitliyin qarşısının alınmasından ibarətdir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələri siyasi strategiyalarını bu istiqamətdə qururlar¹:

- ✓ hegemonçuluq siyasəti;
- ✓ texnokratiya siyasəti;
- ✓ siyasi- mədəni təsir siyasəti.

Onlar öz məqsədlərini iqtisadi inkişaf, investisiya, maliyyə, elm, texnika sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq siyasətini genişləndirməklə həyata keçirməyə çalışırlar. Qeyri- demokratik dövlətlər isə öz siyasi strategiyalarını daha çox hərbi güc ilə reallaşdırmağa üstünlük verirlər. Milli təhlükəsizlik strategiyasında iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası mühüm yer tutur. Çünki bunlar bir- birilə qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdə olub, biri digərini şərtləndirir.

---

¹ Bərxudarov Mənsur və Məmmədov Nüsrəddin, İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 302 s.

Dövlətin iqtisadi strategiyası həm daxili, həm də xarici siyasətdə milli mənafeyi, təhlükəsizliyi və büdcə xərclərinin daha vacib istiqamətlərə yönəldilməsini nəzərdə tutur.

Xarici siyasətdə cəmiyyətin iqtisadi, hərbi, sosial, insan, ideoloji- mənəvi resursları nəzərə alınır. Ölkədə daxili sabitliyin yaradılması üçün korrupsiya, mütəşəkkil cinayətkarlıq, etnik gərginlik, işsizlik problemi aradan qaldırılır.

İqtisadi strategiya sənaye sisteminin modernləşdirilməsini, yenidən milli mənafeyə uyğun qurulmasını, aqrar, investisiya sahəsini və sosial siyasəti əhatə edir. Həyata keçirilən strategiya nəticəsində yeni iqtisadi idarəetmə yaradılır, ölkə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edir.

Hazırda dünyada kəskin qütbləşmə prosesi gedir. Dünya iqtisadi cəhətdən varlı və kasıb ölkələrə bölünür. Azərbaycan yalnız təbii resurslarına görə deyil, güclü elmi potensialına görə inkişaf etmiş ölkələr sırasına çıxmalıdır. Buna nail olmadan ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasını reallaşdırmaq olmaz. Bu problemi həll etmək üçün Azərbaycanın imkanları vardır. Belə ki, Azərbaycan yüksək və orta ixtisaslı kadrlara, müxtəlif səviyyələrdə yüksək ixtisaslı əmək resurslarına, perspektivli elmi-praktik və sənaye potensialına, zəngin təbii ehtiyatlara, əlverişli coğrafi şəraitə malikdir və bunlar bazis rolunu oynaya bilər. Fərdin, cəmiyyətin, dövlətin və iqtisadi sistemin əsas elementləri iqtisadi təhlükəsizliyin subyektləridir və onlar milli strategiyaya aiddir.

İqtisadi təhlükəsizlik strategiyası fərdin, cəmiyyətin və dövlətin mühüm iqtisadi maraqlarına təhlükə yarada bilən amilləri, qısa və orta müddətli (3-5) perspektivdə ölkənin sosial- iqtisadi sisteminin dayanıqlığına təhlükə törədə bilən faktorların müəyyənləşdirilməsini və monitorinqini, iqtisadi sahədə milli maraqları şərtləndirən və iqtisadi təhlükəsizliyin tələblərinə cavab verən kriteriya və parametrlərin müəyyənləşdirilməsini öz məzmununda əks etdirir.

İqtisadi və beynəlxalq münasibətlər çox mürəkkəb və dəyişkən olduğundan iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasında məqsədin həyata keçirilməsinə təsir göstərən amillərin hamısını əks etdirmək mümkün deyil. Təbii amillər də buna mühüm təsir göstərir. Çünki bir neçə il sonra təbiətdə nə kimi hadisələr baş verməsini demək

çətindir. Bununla əlaqədar olaraq, hər bir dövlət özünün iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasını işləyib hazırlayır. Başqa sözlə, problemin həllinə öz baxışlarını müəyyənləşdirirlər. Burada iqtisadi strategiyanın qarşıya qoyulmuş məqsədlərinin reallaşdırılması imkanı və vasitələri dəqiqləşdirilir, müasir dövrə uyğun gəlməyən hədəflər çıxarılır, reallıqlar nəzərə alınır.

1.2. İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükələrin təsnifatı və hədd indikatorları

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə aktuallığı daha da artan məsələlərdən biri iqtisadi təhlükəsizlikdir. İstər siyasi, istərsə də iqtisadi rəqabətin güclənməkdə davam etdiyi hazırki dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin əhəmiyyəti yüksəlməkdədir. Ümumiyyətlə, iqtisadi təhlükəsizliyə iki aspektdən yanaşılır. Birinci geniş mənada, bu variantda söhbət dövlət və cəmiyyətin iqtisadi təhlükəsizliyindən gedir. İkinci isə, bir qədər dar çərçivədə. Bu halda sahibkarın, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər hansısa hüquqi və ya fiziki şəxsin iqtisadi təhlükəsizliyindən söhbət gedir.

İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi stabilliyin təmin edilməsinin başlıca şərtidir. Yaxud bu elə bir tədbirlər planının icrasından ibarətdir ki, bunun nəticəsi olaraq müharibələr, təbii fəlakətlər zamanı iqtisadi imkanlar minimal səviyyədə itirilir. Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrləri müxtəlifdir və bu onun məxsus olduğu bir sıra təbii amillərdən asılıdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmininə təsir edən amilləri iki qrupa bölmək olar¹. Birinci təbii amillərdir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- ölkənin malik olduğu təbii ehtiyatlar;
- yerləşdiyi coğrafi mövqe;
- əmək ehtiyatları və s.

¹ Bərxudarov Mənsur və Məmmədov Nüsrəddin, İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 130 s.

İkinci qrup amillər isə bilavasitə mövcud hökumətin yürütdüyü siyasətdən asılıdır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- iqtisadi quruluş;
- idarəçilik metodları;
- iqtisadi qanunvericilik;
- lazımi iqtisadi biliklər və informasiya sistemi;
- ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri;
- inteqrasiya və s.

Məxsus olduğu təbii ehtiyatların həcmi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminində ən başlıca amildir. Hansı ölkə ki, geniş təbii ehtiyatlara malikdir, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini böyük vəsait tələb etmir. Azərbaycan da geniş təbii ehtiyatlara malik ölkələr qrupuna aiddir. Diqqət yetirsək birinci qrup amillər bizim ölkəmizdə tam ödənilir. Artıq ötən əsrin son illərindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrində dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası, proqram sənədlər hazırlanır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu problemlə bağlı onlarla institut fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizliyi də, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi iki, xarici və daxili qrup amillərlə əlaqələndirmək olar.

Xarici amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- bazar mühiti;
- ölkədəki iqtisadi qanunvericilik;
- sərbəst rəqabət mühiti;
- partnyorlar;
- ölkədəki iqtisadi-maliyyə sabitliyi və s.

Daxili amillərə isə aşağıdakılar daxildir:

- maliyyə resursları;
- kollektivin peşəkarlığı;
- menecmentin təşkili səviyyəsi;
- firmanın profili-istehsal təyinatı və s.

Məlumdur ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi təhlükədən sığortalanmaqdır. Bir qayda olaraq aşağıdakı halların mövcudluğu dövlət və cəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə amilləri hesab edilir:

- ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımi səviyyədə olmaması, bunun nəticəsində daxili tələbatın daha çox xaricdəki istehsalın nəticələri hesabına ödənilməsi;
- ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin aşağı enməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;
- ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində tədiyyə balansının pozulması;
- yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyinin nəticəsi olaraq iqtisadi cinayətkarlığın artması;
- iqtisadiyatın strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması, ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;
- investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə cavab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların nəzarətinin limitləri aşması;
- hökumətin pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyi, bunun nəticəsi olaraq inflyasiya təhlükəsinin gerçəkləşməsi;
- pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyi nəticəsində maliyyə piramidalarının fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması;
- ərzaq məhsulları istehsalının tənəzzülü;
- dövlət ehtiyat fondlarının lazımi səviyyədə olmaması;
- dövlətin strateji sektorlardan əldə etdiyi gəlirin optimal və lazımi ünvanlara xərclənməməsi;
- struktur islahatlarının düzgün aparılmaması, bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatın strukturunda balansın pozulması və s.

Bütün bu qeyd edilənlər dövlətin iqtisadi stabilliyinin pozulmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə, maliyyə böhranına və digər xoşagəlməz, ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Sahibkarlıqda iqtisadi təhlükə amillərini isə ümumiləşdirərək belə təsvir etmək olar:

- partnyorların düzgün seçilməməsi;

- maliyyə resurslarının düzgün idarə edilməməsi;
- kommersiya sirtinin qorunmaması;
- müəssisənin öz borclarını ödəmək qabiliyyətinin zəifləməsi (müflis olma təhlükəsi);
- marketing fəaliyyətinin düzgün qurulmaması nəticəsində firmanın bazara uyğunlaşa bilməməsi;
- istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin enməsi;
- kadrların düzgün seçilməməsi nəticəsində personaların peşəkar səviyyəsinin aşağı enməsi və s.

Adətən sahibkarlıq üçün bu təhlükələrin yaranmasına səbəb aşağıdakılardan əmələ gəlir. Buna görə də, onları sahibkarlıq fəaliyyətində daha ciddi təhlükə amili hesab etmək olar:

- xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanları. İqtisadi informasiya əldə edən, eləcə də, iqtisadi obyektlərə qarşı təxribat edən firmaların xüsusi strukturları;
- sənaye cəsusluğu üzrə ixtisalaşan firmalar və ayrı-ayrı şəxslər;
- mütəşəkkil cinayətkarlıq;
- müxtəlif mülkiyyət forması olan müəssisələrə qarşı fırıldaqçı və qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı şəxslər.

Dünya təcrübəsinə əsasən dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- ölkə iqtisadiyyatının geniş təkrar istehsal şəraitində fəaliyyət qabiliyyəti. Yəni, ölkədə dövlətin adi və həmçinin ekstremal şəraitlərdə fəaliyyəti üçün xarici müdaxilədən asılı olmayan təkrar istehsalı təmin edən istehsal sahələrinin mövcudluğu;
- əhalinin normal həyat səviyyəsi və istənilən böhranlı şəraitdə onun saxlanılması imkanları. Yəni, ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyi baxımından yoxsulluq səviyyəsinin, əhalinin əmək differensiasiyasının, işsizliyin normal həddə olması;
- qiymətlərin sabitliyi;
- maliyyə axınının normal səviyyədə olması;
- valyuta vəsaitlərinin xaricə axınının limiti aşmaması;

- yerli məhsulların xarici bazarlara daxil olmasına, daxili ehtiyacların idxal hesabına mümkün hədlərdə ödənilməsinə imkan verən xarici ticarət balansının mövcudluğu;

- mühüm elmi-praktiki mərkəzlərin fəaliyyətinin intensivləşməsi;

- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin mövcud iqtisadi sistemə uyğun qurulması və s.

Bütün bu halların mövcudluğu zamanı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyindən danışmaq olar. Bu qeyd etdiklərimiz iqtisadi təhlükəsizlik kriteriya və parametrlərinin ümumiləşmiş formasıdır. Bunların əksəriyyəti hər bir ölkədə konkret rəqəmlərlə ifadə olunur: məsələn inflyasiya maksimum 3 %-ə qədər olmalı, büdcə kəsiri ÜDM-in 3 %-dən artıq olmamalı və s.

Hər bir dövlət özünün iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün problemin mahiyyətini dərk etməyə imkan verən bir sıra əsas göstəriciləri təhlil etməyə çalışır. Hər bir göstərici üzrə icazə verilən səviyyə, hədd yəni indikatorlar müəyyənləşdirilir. Bu göstəricilərə aiddir¹:

- adambaşına düşən ÜDM, onun dinamikası və digər ölkələr üzrə müqayisəsi;
- emal edici sənayenin ÜDM-da xüsusi çəkisi;
- sənayenin ümumi məhsulunda maşınqayırmanın xüsusi çəkisi;
- investisiyaların ÜDM-a nisbəti;
- elmi tədqiqatlar və elmi işlər üzrə xərclərin ÜDM-a nisbəti;
- beynəlxalq standartlara görə müəyyən olunmuş yoxsulluğun səviyyəsi;
- həyatın orta yaşayış müddəti;
- 10 % ən çox gəliri olan əhali ilə, 10 % ən az gəliri olan əhali arasında nisbət;
- beynəlxalq standartlara görə işsizliyin səviyyəsi;
- illik inflyasiyanın səviyyəsi;
- dövlət borcu, onun ÜDM-a, büdcə gəlirinə nisbəti;
- xarici borcların ÜDM-a nisbəti;

¹ Bərxudarov Mənsur və Məmmədov Nüsrəddin, İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2006, 82 s.

- idxal, idxalın səviyyəsi, ÜDM-a nisbəti;
- ərzaq məhsullarının idxalı, ümumi ərzaq istehlakı və idxal edilən ərzaq məhsullarının istehlak olunan ərzaq məhsullarına nisbəti.

İqtisadi təhlükəsizliyin bu göstəricilərinin hədd ölçülərini müəyyən edərkən dövlət iqtisadi potensial imkanlarını nəzərə almalı olur. Bu göstəricilərin hədd səviyyələri belədir:

- əsas kapitala investisiyalar (ÜDM-a görə faizlə — 25 %);
- müdafiə xərcləri (ÜDM-a görə faizlə - 3 %);
- vətəndaşların elminə, təhsilinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi (ÜDM-a görə faizlə - 1,5 %);
- innovasiya məhsullarının bütün sənaye məhsullarına görə xüsusi çəkisi (ÜDM- görə faizlə - 15 %);
- sənaye istehsalında maşınqayırma və metal emalı sahələrinin xüsusi çəkisi (ÜDM –a görə faizlə - 25 %);
- pul gəliri yaşayış minimumundan aşağı olan əhəlinin xüsusi çəkisi (bütün əhaliyə görə faizlə - 7 %);
- 10 % ən yuxarı və 10 % ən aşağı təminatı olan əhəlinin gəlirlərinin nisbəti (8 dəfə);
- işsizliyin səviyyəsi (İqtisadi aktiv əhaliyə görə faizlə - 5-8 %);
- manetarlaşmanın səviyyəsi (İlin sonuna M2 göstəricisinin ÜDM-a görə çəkisi faizlə - 5 %);
- xarici borclar (ÜDM-a görə faizlə 30 %);
- inflyasiyanın səviyyəsi (faizlə - 2,5 %);
- daxili borc (ÜDM-a görə faizlə - 30 %);
- dövlət borcunun ödənilməsi üçün xərclərin ümumi çəkisi (dövlət büdcəsinin xərclərinin ümumi həcminə görə faizlə - 20 %);
- dövlət büdcəsinin kəsiri (ÜDM-a görə faizlə - 3 %).

Müasir dövrdə qloballaşan dünyada hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik problemləri daha da kəskinləşir. Belə ki, istehsal və istehlakın əmək məhsuldarlığının

və əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyi, o cümlədən beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşmanın daha da kəskinləşməsi qiymət və xərclərin aşağı salınmasını, innovasiyaların tətbiqinin artırılması problemlərinin həllini tələb edir. Bir sıra ölkələr rəqabət qabiliyyətli olmayan iqtisadiyyata malik olduğundan təhlükəsizliyin təmin edilməsi çətinləşir. Azərbaycan iqtisadiyyatının 1992-ci ildən bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə doğru iqtisadiyyatın transformasiyaya başlaması həm milli, həm də iqtisadi təhlükəsizlik problemlərini nəzərə almadan həyata keçirildi. Çünki, iqtisadiyyatı bilavasitə beynəlxalq əlaqələrə hazır olma şəklinə salmadan bu prosesə qoşulma xarici borcda qiymətlərin səviyyəsində və vergi yükünün dərəcəsindən asılı olaraq tənzimlənməsini aparmadan reallaşdırmaq olmazdı. Hər bir ölkənin büdcə kəsrinin səviyyəsi, yəni büdcə defisiti bir il ərzində 20 %-ə qədər, bir neçə ardıcıl illər ərzində isə 10 %-dən yuxarı olmamalıdır.

Qiymətlərin sabitlik vəziyyətinə gəldikdə ardıcıl olaraq 1 və 2 il ərzində iqtisadiyyatın 50 %-dən yuxarı olmaması və bir neçə illər ərzində 25 %-i üstələməməsi lazımdır. Halbuki, Azərbaycanda qiymətlərin liberallaşdırılması ilə əlaqədar 1992-1995-ci illər ərzində inflyasiyanın illik səviyyəsi 1600-1800 % olmuşdur. Nəticədə daxili istehsal qiymətlərinin dünya bazar qiymətləri arasındakı əlaqəsi pozulmuş, milli istahsalda rəqabət qabiliyyətlilik o cümlədən keyfiyyət aşağı düşmüşdür. İnflyasiyanın yüksək templi olması ölkə iqtisadiyyatına dağıdıcı təsir göstərməklə yanaşı bir çox sahələrdə boş dayanmalar və müəssisələrin maliyyələşməsinə gətirib çıxartdı. İqtisadi təhlükəsizliyin əsas göstəricilərindən biri olan ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarını illik büdcənin 40 %-dən az olmamalı, ÜDM-un 10 %-i həcmində təyin edilməli və dövriyyədə olan pul kütləsinin 25 %-dən az təşkil edilməməlidir. Halbuki, müstəqilliyə yenidən qədəm qoyan Azərbaycan Respublikasının bu göstəriciləri çox aşağı olmuş, son dövrlər yüksəldilərək normadan artıq olaraq 10 miyard manat olmuşdur.

Ölkənin xarici borcu iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində vacib şərt olduğundan borc 10 il müddətinə götürülürsə, ÜDM-un 50 %-dən artıq olmamalıdır. Eyni zamanda milli sərvətin 5 %-ni, bir illik büdcənin isə 20 %-ni üstələməməlidir.

Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olan dövlət borcları silindiyindən bugünkü xarici borcları tələb edilən normaya uyğundur.

Daxili borca gəldikdə isə borcun qaytarılma müddəti 10 ilə qədər olduqda ÜDM-un 75 %-i həcmində və büdcənin 20 5-dən artıq olmamalıdır. Bir çox hallarda daxili və xarici borclar zaman-zaman daha mülayim şərtli borclarla əvəz edilə bilər. İdxal və ixrac əməliyyatlarının ölkə iqtisadiyyatına təsirini nəzərə alaraq hər bir dövlət tədiyyə balansının kəsirini təyin edir və norma kimi bir il ərzində kəsirin (mənfi saldonun) həcmi 50 %-dən yuxarı ardıcıl olaraq bir neçə ildə 20 %-i üstələməməlidir. Vergilərin iqtisadiyyatdakı stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı təsirini nəzərə alaraq vergi yükü bir il ərzində 50 %-dən artıq olmamalıdır¹. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakını nəzərə almaqla əsas iqtisadi təhlükələr yaradan maddələr kimi tədiyyə balansının ixracının xammal yönümlü olması, ərzaq təminatının idxal hesabına təmin edilməsidir.

Milli hesablar sistemində ümumi daxili məhsul (ÜDM) əsas göstərici kimi qəbul olunmuşdur. Makroiqtisadi göstəricilərdən ümumi milli məhsul (ÜMM) göstəricisi də əsas yerdə durur. Bunların hər ikisi müəyyən müddət ərzində iqtisadiyyatda istehsal olunan son əmtəə və xidmətlərin ümumi dəyərinin həcmi ilə müəyyən olunur. Bu göstəricilər həm cari, həm də hansısa bir baza ilinin qiyməti ilə müqayisədə hesablanır.

Eyni zamanda nominal və real ÜDM göstəriciləri bir- birindən fərqləndirilir. Nominal ÜDM həmin dövrdə istehsal edilmiş və bu dövrün qiyməti ilə hesablanmış əmtəə və xidmətlərin dəyərini, real ÜDM isə həmin dövrdə istehsal edilmiş, lakin qəti müəyyən edilmiş baza ilinin qiymətləri ilə hesablanmış əmtəə və xidmətlərin dəyərini ifadə edir.

2. Baza ilinə nisbətən cari ildə iqtisadiyyatın artımı dinamikasını göstərən iqtisadi artım (və yaxud azalma) sürəti;

3. İnflyasiyanın səviyyəsi. Bu bir qayda olaraq istehlak mallarının bir il ərzində qiymətinin nə qədər artmasını və ya azalmasını göstərir və faizlə ifadə olunur;

---

¹ N. Məmmədov “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi “Bakı: “Elm”, 2009, 43 s.

4. Yaşayış minimumu. Bu o deməkdir ki, hər bir vətəndaşın əldə etdiyi əmtəə və xidmətlərin cəmi insanın fizioloji və sosial tələbatını minimum ödəyə bilsin.

Nəzərə alsaq ki, əhalinin tələbatı günü- gündən artmaqda davam edir, məhz bu tələbatın ödənilməsinə dövlət əsaslı şəkildə nəzarət etməyi həyata keçirməlidir. Ümumilikdə tək qida məhsullarına nəzər saldıqda görürük ki, adambaşına düşən qida məhsullarının ildən-ilə çəkisi artmaqdadır.

Məhz bu artan tələbatın ödənilməsində dövlət minimum əmək haqqını qaldırmaqla buna nəzarəti həyata keçirmiş olur. Əhalinin tələbatı artdıqca, nəzərə almaq lazımdır ki, istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət sektorunda çalışan əhalinin də məvacibini buna müvafiq olaraq qaldırmaq lazımdır. İldən-ilə artan tələbatı əmək haqqını qaldırmaqla tənzimləmək dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir;

5. İşsizliyin səviyyəsi. Bu göstərici işsizlərin sayının ümumi işçi qüvvəsinin sayına nisbətini ifadə edir və faizlə göstərilir;

6. Büdcənin kəsirli olub-olmaması. Büdcənin xərcləri büdcə daxilolmalarını üstələyərsə buna büdcə kəsiri deyilir, əks hala isə büdcə profisiti deyilir;

7. Dövlətin borclu olması və borcun səviyyəsi;

Dövlət borcunun yaranması bilavasitə xarici investorların respublika ərazisinə investisiya yatırmasından, büdcə kəsrinin doldurulmasına sərf olunan vəsaitlərdən, idxal əməliyyatlarının ixrac əməliyyatlarını üstələməsindən və.s bu kimi amillərin təsirindən yaranır.

8. Yoxsulluğun səviyyəsi. Gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin sayı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yaşayış minimumunu yuxarı qaldırmaqla, işsizliyi azaltmaqla yoxsulluğun səviyyəsini kifayət qədər minimuma endirmək olar.

Sahibkarlıqda iqtisadi təhlükəsizliyin parametrlərinə gəldikdə isə, onlara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- firmanın bazardakı mövqeyinin qorunub saxlanması qabiliyyətinə malikliyi;
- rəqabət qabiliyyətinin mövcudluğu;
- firmanın menecmentinin və marketinqinin müasir bazar tələblərinə uyğun qurulması;
- iqtisadi təhlükəsizlik xidmətinin mövcud tələblərə uyğun qurulması;

- kommersiya sirtinin mükəmməl qorunması;
- imzalanmış müqavilələrin reqlamentə uyğun icra edilməsi;
- firmanın istənilən böhranlı vəziyyətə hazır olması;
- mənfəət tapşırıqlarının plana uyğun şəkildə yerinə yetirilməsi və s.

Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təminindən daha çox, onun təhlili aktual problem olaraq qalır. Belə ki, hər bir cəmiyyətdə iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası hazırlanarkən iqtisadi təhlükə amillərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tələb olunur. Bu isə öz növbəsində xüsusi bacarıqlar və iqtisadi təhlükəsizlik probleminin düzgün təhlilini, onun spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini tələb edir. Bunun üçün isə iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri sistemini ətraflı araşdırmaq lazımdır.

Hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi onun milli iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində milli mənafeyin əsas götürülməsindən, millətin mədəniyyətinin sağlam və ya qeyri sağlamlığının səviyyəsindən, habelə ölkənin sosial inkişaf istiqamətindən, müdafiə potensialından necə istifadə etməsindən və.s asılıdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin daxili maddi əsası olmalıdır. Bu, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Hər bir dövlət çalışmalıdır ki, geniş təkrar istehsalı elə təşkil etsin ki, milli məhsul ölkənin tələbatının çox hissəsini ödəməyə imkan versin. Əgər bu təmin edilərsə ölkə xarici dövlətlərin asılılığından azad ola bilər. İqtisadi təhlükəsizliyin daxili sosial əsası isə əhalinin birliyi və birləşməsidir. Bu isə dövlətin və onun rəhbərlərinin apardığı ağıllı siyasət ilə bağlıdır. Əgər dövlət ağıllı, ədalətli siyasət aparırsa, milli mənafeyi əsas götürürsə əhali onun ətrafında sıx birləşir, əks halda isə xalq öz dövlətinə inamını itirir.

Azərbaycan yeni müstəqil dövlət olduğuna görə onun həm təcrübəsi, həm də imkanları məhduddur. Lakin müstəqil inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrini öyrənməklə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının zəruriliyini, onun mahiyyətini və məqsədini müəyyən etmək olar. Məsələn, ABŞ-da iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının məqsədi onun dünyada hegemonluğunu saxlamaqdır. Sovet imperiyasında iqtisadi təhlükəsizliyin məqsədi isə inzibati- amirlik sistemini, sosialist müstəmləkəçilik sistemini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda

sosialist inqilabını ixrac etmək yolu ilə dünyaya ağalığı təmin etmək olmuşdur. Bununla belə nəticə çıxarmaq olar ki, iri dövlətlərin iddialarının heç biri Azərbaycanda yoxdur. Onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas məqsədi ölkəmizin suverenliyini qoruyub saxlamaq, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və bazar iqtisadiyyatı sisteminin əsaslarını yaratmaqdır. Başqa sözlə, bu Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının əsas cəhətlərindən biridir və bu problemin həllinin əsas ağırlıq mərkəzi iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin üzərinə düşür.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında coğrafi və tarixi amillər bir çox dövlətlərə nisbətən daha böyük rol oynayır. Ona görə də bu amillərin nəzərə alınması zəruridir. Azərbaycanın mühüm coğrafi məkanda yerləşməsi və gözəl təbii iqlim şəraitinin olması səbəbindən tarix boyu dünyaya ağalığ etmək iddiasında olan dövlətlərin təhlükəsinə məruz qalmışdır. Elmi- texniki inqilabın baş verdiyi indiki dövrdə təbii xammala və enerji- yanacağa tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycana sənayecə inkişaf etmiş iri dövlətlərin marağı daha da artmışdır. Onlar Azərbaycanı iqtisadi cəhətdən özlərindən asılı vəziyyətə salmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırlar. Bu dövlətlər əsasən ABŞ və Qərbi Avropa ölkələridir. Onlar BVF və Dünya Bankı vasitəsilə kömək pərdəsi altında Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan baza sənaye sahələrinin inkişafına mane olurlar.

Ümumilikdə Azərbaycan dövləti yalnız xaricdən deyil, daxildən də iqtisadi təhlükəyə məruz qala bilər. Belə ki, əsas iqtisadi təhlükə göstəriciləri¹:

- ✓ iqtisadiyyatın strukturunun deformasiyasının güclənməsi;
- ✓ investisiya və innovasiya fəallığının aşağı düşməsi və elmi- texniki potensialın dağılması;
- ✓ idxaldan asılılığın daha da artması;
- ✓ ölkədən valyuta ehtiyatlarının axması;
- ✓ cəmiyyətin təbəqələşməsinin güclənməsi;

---

¹ N. Məmmədov “ Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi “Bakı: “Elm”, 2009, 43 s.

- ✓ xarici borcun artması;
- ✓ iqtisadi münasibətlərin kriminallaşması.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində istehsal strukturunun necə formalaşması mühüm amillərdən biridir. Bu anlayış daha çox yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərə aiddir. Bu dövlətlər istehsalın strukturunu təkmilləşdirmək, deformasiyaya uğrama meyllərinin qarşısını almaq, xalq təsərrüfatı proporsiyalarını optimallaşdırmaq yolu ilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında nailiyyət qazana bilirlər. Məsələn, ABŞ avtomobil sənayesi, Yaponiya elektronika sənayesini, Almaniya ağır maşınqayırma sənayesini, Skandinaviya ölkələri kənd təsərrüfatını seçmiş və bu sahənin rəqabət qabiliyyətini artırmış, həmin sahələrdən əldə edilən gəlirin hesabına digər sahələrdə istehsalın strukturunu milli mənafeyə uyğun qurmuşlar. Azərbaycan üçün belə sənaye sahəsi neft- maşınqayırma sənayesi seçilmiş və bu strategiya çox böyük uğurla reallaşdırılır.

Azərbaycan üçün iqtisadi təhlükə törədən problemlərdən biri elmi- texniki potensialın dağılmasıdır. Bu investisiya və innovasiya fəallığının aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Xalq təsərrüfatının strateji sahələrinə böyük həcmdə kapital qoymadan bu problemi həll etmək imkan xaricindədir. Lakin Azərbaycanın dünyada analoqu olmayan təbii resurslara malik olması buna imkan verə bilər. Bu isə ölkədə siyasi və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və həmin şəraitdə təbii amildən necə istifadə edilməsindən asılıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təbii resurslar sonsuz deyil, ondan intensiv istifadə edərək vəziyyətdən çıxmağa çalışmağın mənfi tərəfinin olması da şəksizdir. Buna görə də təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə nəzarətin güclənməsi və tənzimlənməsi zəruridir.

Ərzaq və istehlak mallarının idxal asılılığının güclənməsi şübhəsiz ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə əngəl törədən məsələlərdəndir. Bu isə milli iqtisadiyyatın sağlam əsaslar üzərində formalaşması və inkişafına, milli sahibkarlığın formalaşmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərən amildir və sosial problemlərin həllinin ləngiməsidir. Dünya təcrübəsi sübut etmişdir ki, daxili istehlakın 20-25 % -dən çoxu idxaldan asılı olduqda ölkənin müstəqilliyinə təhlükə

törənə bilər. Hazırda Azərbaycan öz əhalisini ərzaq və digər istehlak malları ilə təmin etməyə qadir olduğu halda ərzaq və digər istehlak mallarının xaricdən həddindən çox gətirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında neqativ hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan dövlətimizin qida məhsulları istehsal sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün həyata keçirdiyi tədbirlər çox təqdirə layiqdir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına təhlükə yaranan göstəricilərdən biri Azərbaycan kapitalının xarici ölkələrə axması, ölkənin valyuta ehtiyatlarının kənara daşınmasıdır. Bunun qarşısını almaq üçün hər şeydən əvvəl onun səbəblərini öyrənmək və buna uyğun olaraq onun qarşısının alınması üçün lazımi tədbirlər görülməlidir.

Azərbaycandan xarici kapital axınının səbəbləri müxtəlifdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə iqtisadi və siyasi sabitliyin kövrək olması risk amilini gücləndirir. Eyni zamanda gizli iqtisadiyyatın xüsusi çəkisinin normadan yuxarı olması, kapital ixracı haqqında qanunda olan boşluq, bu sahədə nəzarətin qənaətbəxş olmamasına səbəb olur. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, ÜDM –də vergilərin payı 55 % keçdikdə iqtisadi təhlükə yaranır. Hazırda Azərbaycanda bu sahədə də problemlər vardır., bunun olması təbiiidir. Azərbaycan gənc dövlətdir və bu islahatlar həyata keçirildikcə bu problem öz həllini tapacaqdır.

Azərbaycanda sosial sahədə ən böyük təhlükə cəmiyyətdə əhalinin təbəqələşməsidir. Dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada əhalinin yaxşı və varlı təbəqəsi olmasın. Qərbdə “əgər əhalinin 70- i yaxşı, 30%- i pis yaşayırsa” deməli, ölkə yaxşı yaşayır aforizmi vardır. Azərbaycanda isə bu sahədə vəziyyət ürəkaçan deyil, çünki əhalinin böyük əksəriyyətinin gəliri minimum yaşayış səviyyəsindən aşağıdır. Dünya təcrübəsində bu göstərici 10 % ən çox gəliri olan əhali ilə 10 % gəlirləri az olan əhali arasında nisbətə ölçülür.

Xarici borcun artması təhlükəsi də hər bir dövlətin qarşısında duran proliet məsələlərdən biridir. Belə ki, hər bir dövlətin iqtisadiyyatının formalaşmasında və eyni zamanda əhalinin artan tələbatının tam və dolğun ödənilməsində idxal və ixrac əməliyyatları müstəsna rola malikdir. İxrac əməliyyatlarının idxal əməliyyatlarından çox olması ölkə iqtisadiyyatının yüksələn tempə inkişafına zəmin yaradır, yox əgər

idxal əməliyyatları ixrac əməliyyatlarını üstələyirsə, bu ölkə ərazisində müəyyən gərginliyin olmasına səbəb olacaqdır və belə olan halda idxalçı ölkə ixracatçıdan asılı vəziyyətə düşəcəkdir. Bu isə sonradan ölkə ərazisində müəyyən çətinliklərin və eyni zamanda xarici borcun artması təhlükəsinə gətirib çıxaracaqdır. Bunun qarşısını almaq üçün idxal və ixrac əməliyyatları arasındakı nisbətlər düzgün aparılmalı, ölkə ərazisindəki bütün təbii və qeyri- təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmalıdır. Məsələn, ABŞ dünyada yeganə dövlətdir ki, o dünya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqəyə girməsə belə öz əhalisinin tələbatını kifayət qədər ödəyə bilər. Bu ABŞ- in təbii şəraitinin əlverişliyi və təbii sərvətlərinin zənginliyi, rəngarəngliyi ilə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq ABŞ- in iqtisadiyyatının sürətli inkişafının 40 %- dən çoxu xarici iqtisadi əlaqələrdən əldə edilən gəlirlə bağlıdır.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafına, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına təhlükə törədən amillərdən biri də iqtisadiyyatın kriminallaşmasıdır¹. İqtisadiyyatın kriminallaşması təsərrüfatçılığın spesifik üsuludur. Bunun xarakterik xüsusiyyəti az qrup adamın qeyri- qanuni, cinayət yolu ilə çoxlu sərvət mənimsəməsidir. Bu adətən öz ifadəsini korrupsiyanın geniş miqyas almasında tapır. Korrupsiya dünya dövlətlərinin əksəriyyətində olsa da inzibati- amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçən dövlətlərdə daha geniş yayılıb.

Respublikanın iqtisadiyyatına təhlükə törədən əsas göstəriciləri nəzərdən keçirdikdə, yalnız bu göstəricilərlə iqtisadi təhlükəsizliyi məhdudlaşdırmaq olmaz. Ümumi iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinə struktur halında baxdıqda iqtisadi təhlükəsizlik sistemin göstəricilərinə kompleks yanaşma prinsipi əsas götürülmüşdür. Bu doğrudur. Ona görə ki, əvvəla, iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri həddindən artıq çoxdur, onun hamısını nəzərə almaq mümkün deyil. İkincisi, hər bir dövlətin tarixən keçdiyi inkişaf yolu, iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi, geopolitik məkan müxtəlif olduğundan iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərində yer dəyişmələri ola bilər. Bunu hər bir dövlət milli mənafeyə uyğun özü müəyyən edir.

---

1. N. Məmmədov “ Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi “Bakı: “Elm”, 2009, 43 s.

İqtisadi təhlükəsizliyin strukturunu təşkil edən bu göstəricilərdən bəzisinə nəzər salaq:

ÜDM (ümumi daxili məhsul)

Milli hesablar sistemində ümumi daxili məhsul (ÜDM) əsas göstərici kimi qəbul olunmuşdur. Makro- iqtisadi göstəricilərdən ümumi milli məhsul (ÜMM) göstəricisi ikinci yerdə durur. Bunların hər ikisi müəyyən müddət ərzində iqtisadiyyatda istehsal olunan son əmtəə və xidmətlərin ümumi dəyərinin həcmi ilə müəyyən olunur. Bu göstəricilər həm cari, həm də hansısa bir baza ilinin qiyməti ilə müqayisədə hesablanır.

ÜMM ölkədə və həmin ölkəyə aid xaricdə bir il ərzində istehsal olunmuş bütün hazır əmtəə və xidmətlərin ümumi bazar dəyəridir. Ölkə iqtisadiyyatı tam qapalı şəkildə fəaliyyət göstərdikdə $\text{ÜDM} = \text{ÜMM}$ formulu tətbiq olunur.

Eyni zamanda nominal və real ÜDM göstəriciləri bir- birindən fərqləndirilir. Nominal ÜDM həmin dövrdə istehsal edilmiş və bu dövrün qiyməti ilə hesablanmış əmtəə və xidmətlərin dəyərini, real ÜDM isə həmin dövrdə istehsal edilmiş, lakin qəti müəyyən edilmiş baza ilinin qiymətləri ilə hesablanmış əmtəə və xidmətlərin dəyərini ifadə edir.

Nominal ümumi daxili və real ümumi daxili məhsulun defilyasiyası (tədavüldə olan kağız pulların miqdarının azalması nisbətinin faizlə ifadəsi);

Ümumilikdə defilyasiya anlayışını nəzərdən keçirdikdə 2009- cu ildə bütün dünyada defilyasiyanın olması gözlənilirdi. “Societe Generale”- nin analitiki Alberts Edwardsın proqnozuna görə infilyasiyanı əvəz edəcək defilyasiya bütün dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi problemə çevrildi. Albert Edwards hələ ötən onillikdə Asiya valyutasının böhranını əvvəlcədən xəbər verməsi ilə məşhurlaşmış. Onun fikrinə inansaq, defilyasiya iqtisadiyyatın tənəzzülünə gətirib çıxaracaq. Çünki, qiymətlərin tədricən düşməsi nəticəsində investorlar pulları yatırmağa deyil, yığmağa və qiymətlərin düşməsindən sonra daha sərfəli variantda xərcləməyə üstünlük verəcəklər. Bu da tələbatın azalmasına və istehsalın həcmnin azalmasına gətirib çıxaracaq. Yekun kimi iqtisadiyyatın tənəzzülə uğraması, işsizliyin artması ilə nəticələndi.

Analitiklərin çoxu Albert Edvardsonun proqnozu ilə razılaşmasalar da, Beynəlxalq Hesablaşma Bankının (“Bank for International Settlements”) son hesabatında həmin proqnoz təsdiq edilmişdi. Baza ilinə nisbətən cari ildə iqtisadiyyatın artımı dinamikasını göstərən artma (və yaxud azalma) sürəti;

Ümumilikdə cari ildə iqtisadiyyatın sürətli inkişaf etdiyini söyləmək olar. Belə ki, bir sıra iqtisadi göstəricilərin statistik təhlili zamanı bunu açıq- aydın görmək olur. Respublikanın 2009- ci il istehlak malları bazarının tədqiqatı göstərir ki, ölkə üzrə pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin həcmi ötən ilin səviyyəsini 108.9 faiz üstələyərək 11828,5 milyon manat olmuşdur. Dövriyyənin 15.54 faizi hüquqi şəxslərin, 84.45 faizi isə hüquqi şəxs yaratmadan ticarət fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərin, 41.18 faizi isə fiziki şəxslərə aid olan müştəkil təşkil olunmuş yarmarka və bazarlarda fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin, hesabına formalaşmışdır. Ticarət şəbəkələrindən əhaliyə 7635.00 milyon manatlıq ərzaq, 7193.50 milyon manatlıq qeyri-ərzaq malları satılmış və 2008-ci il ilə müqayisədə müvafiq olaraq 8.93 və 8.42 faiz artmışdır. 2009-cu il ərzində əhaliyə 4088.20 milyon manatlıq və ya 20.48 faiz çox pullu xidmət göstərilmişdir. Xidmətin 80.18 faizi hüquqi, 19.82 faizi fiziki şəxslərin payına düşmüş və onlar tərəfindən əhaliyə müvafiq olaraq 20.38 və 20.93 faiz çox pullu xidmət göstərilmişdir. 2010-cu ilin yanvar avqust ayları ərzində Respublikada aparılan idxal- ixrac əməliyyatları sahəsində 15516.2 milyon ABŞ dolları məbləğində aparmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsinin 12008.5 mlyn dollarını (77.40%) ixrac əməliyyatları, 3507.7 mlyn dollarını (22.60) isə idxal əməliyyatları təşkil edir.

2014-cü ildə ÜDM-in real artım tempi 2,8% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 59,0 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 6264.1 manat (7985.9 ABŞ dolları) təşkil etmişdir¹.

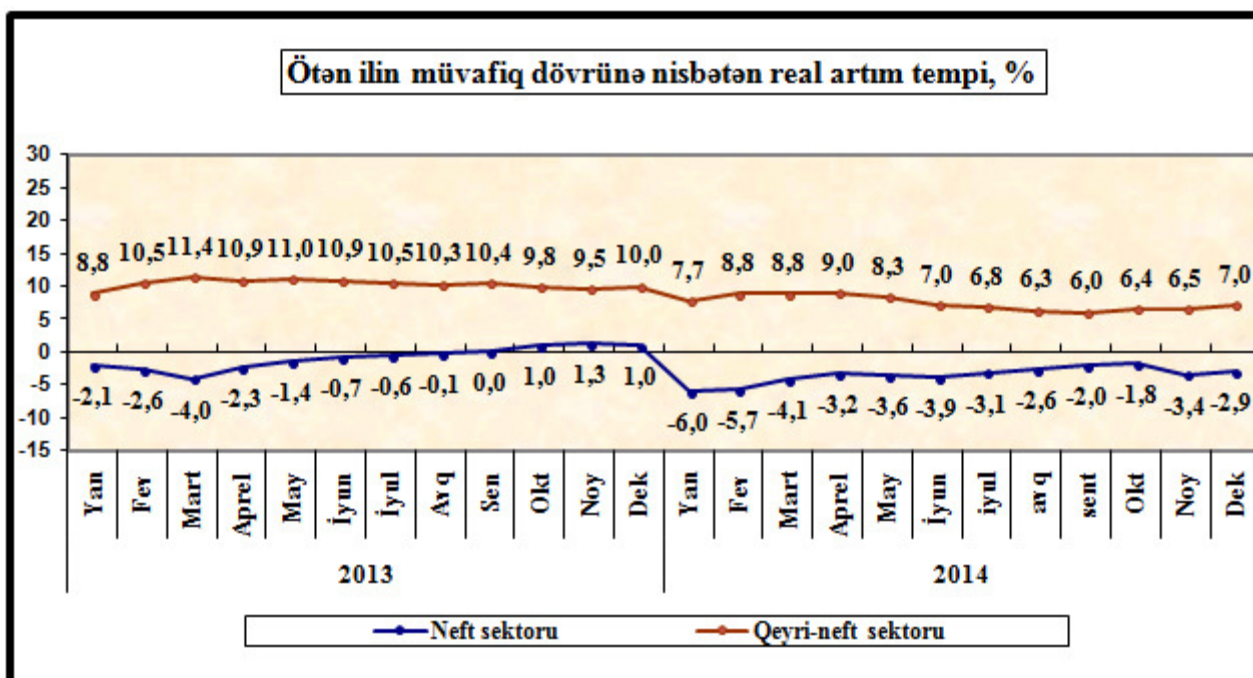
Neft-qaz sektoru üzrə 2014-cü ildə 2013-cü ilə nisbətən 2.9% azalma qeydə alınmışdır. Bu sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 39.0% (2013-cü ildə: 42.9 %) təşkil etmişdir.

2014-cü ildə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası ümumilikdə bu sahənin real ifadədə 7.0% artması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü

¹ www.economy.gov.az

ildə rabitə sahəsi 15.1%, nəqliyyat sahəsi 4.7%, tikinti sahəsi 9.1%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektoru 18.2%, ticarət sahəsi isə 10.0% artmışdır.

2014-cü ildə ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına bütün maliyyə mənbələri hesabına 17615.8 mln. manat investisiya yönəldilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş vəsaitin 72.3%-ni daxili investisiyalar, 27.7%-ni isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. 2014-cü ildə əsas kapitalla yönəldilmiş ümumi investisiyaların 11651.6 milyon manatı (66.1%-i) qeyri-neft bölməsinin, 5964.2 milyon manatı (33.9%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir. Bu haqda aşağıdakı diaqramdan daha aydın təsəvvür yaranır:

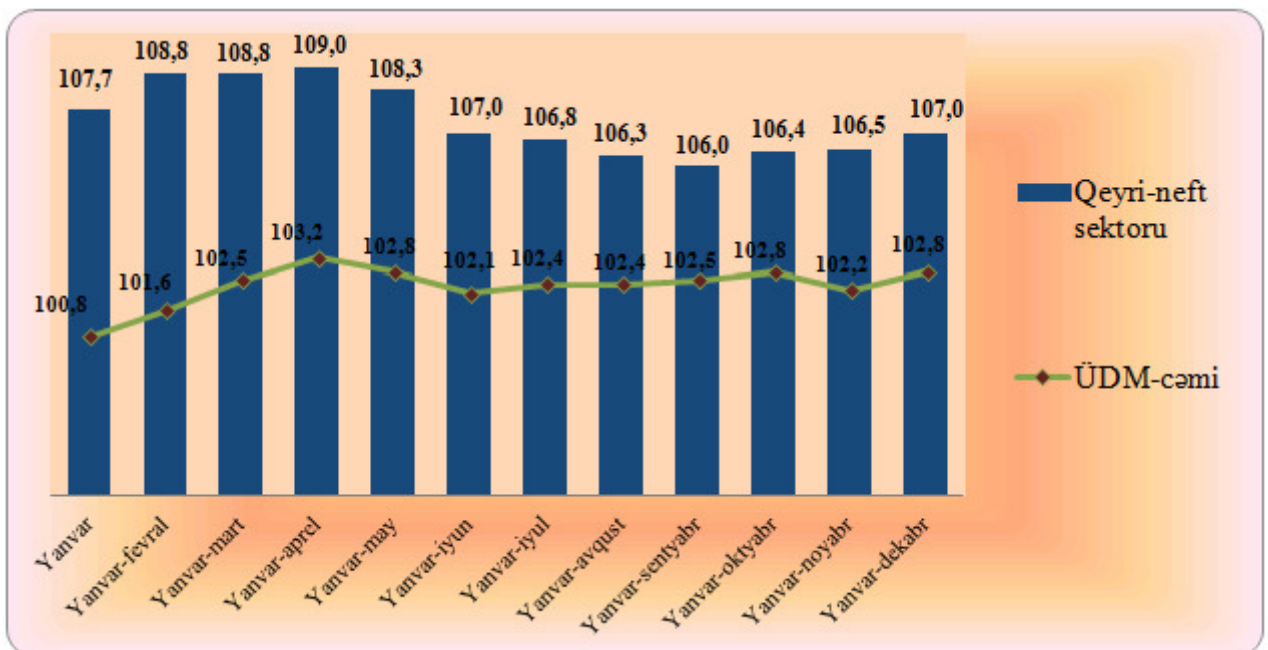

2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda 36.0 milyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmış və ümumilikdə onun 61.4%-i sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür.

2014-cü ilin yanvar-dekabr aylarında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7.0% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3.9 faiz bəndi artaraq 61.0% təşkil etmişdir.

2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin artımı tamamilə qeyri-neft sektorunun hesabına baş vermişdir. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-in artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə tikinti sahəsi (1.1 faiz bəndi) olmuşdur. Bu haqda aşağıdakı diaqramdan daha aydın təsəvvür yaranır:

2014-cü ildə ÜDM istehsalı və qeyri-neft sektorunun dinamikası¹

Qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində əlavə dəyər istehsalının artım tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən yüksək olmuşdur. Qeyri-neft ÜDM-nin artımına ən böyük müsbət töhfəni tikinti sahəsi (1.9 faiz bəndi) və sosial və digər xidmətlər sahəsi (1.4%) vermişdir.

2014-cü ilin yanvar-dekabr aylarında qeyri-neft sənayesində 7189.8 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6.9% artmışdır. Qeyd olunan dövrdə qeyri-neft sənayesində istehsal edilən məhsulun ölkə üzrə bütün sənaye məhsullarında xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.5 faiz bəndi artmış və 22.6%-ni təşkil etmiş, qeyri-neft sənayesi

¹ www.economy.gov.az

sənayenin artımına 1.4 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir. Hesabat dövründə qeyri-neft emal sənayesinin alt sahələri üzrə sənayenin artımına ən çox artırıcı təsiri maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (0.2 faiz bəndi) və tikinti materialları istehsalı (0.2 faiz bəndi) sahələri göstərmişdir. Hesablamalara görə, yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin artımına mədənçıxarmanın qeyri-neft bölməsi 0.8 faiz bəndi, qeyri-neft emal sənayesi 4.3 faiz bəndi, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsi 1.6 faiz bəndi, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsi 0.2 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir. Hesabat dövründə qeyri-neft sənayesinin artımına ən çox müsbət töhfə verən qeyri-neft emal sahələri maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri (1.1 faiz bəndi), tikinti materialları istehsalı (1.1 faiz bəndi) və kimya sənayesi (0.9 faiz bəndi) sahələri olmuşdur.

2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin ümumi buraxılışının artım tempi 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.1 faiz bəndi artmışdır. Artım tempinin yüksəlməsinə emal sənayesinin bir çox aparıcı sahələrinin (qida məhsullarının istehsalı, tikinti materiallarının istehsalı, metallurgiya sənayesi, kimya sənayesi, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri, elektrik avadanlıqlarının istehsalı, hazır metal məmulatların istehsalı və s.) artım templərinin yüksəlməsi təsir etmişdir.

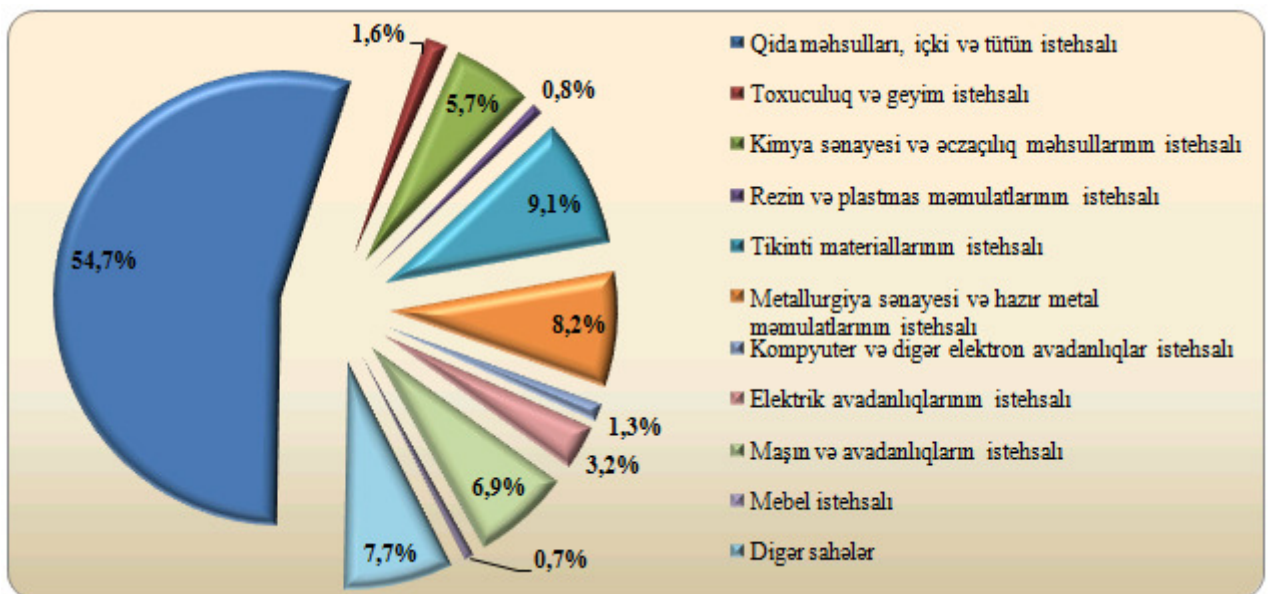
Qeyri-neft sənayesinin məhsul istehsalında mədənçıxarma sənayesinin payı 1.6%, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 69.8%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 25.4%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin payı isə 3.2% təşkil etmişdir. Hesablamalara görə, 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin məhsul buraxılışında emal sənayesinin xüsusi çəkisi 0.8 faiz bəndi artmışdır.

2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində məhsul istehsalı qeyri-neft emal sənayesinin əksər bölmələrində, o cümlədən qida məhsulları istehsalında (1.4%), tikinti materiallarının istehsalında (22.2%), metallurgiya sənayesində (11.0%), kimya sənayesində (32.0%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində (41.0%), içki istehsalında (8.1%), elektrik avadanlıqları istehsalında (12.1%), hazır

metal məmulatlarının istehsalında (6.2%), geyim istehsalında (59.9%), sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalında (3.4 dəfə), mebel istehsalında (8.3%), avtomobil və qoşquların istehsalında (58.2%) və s. bölmələrdə artmışdır. Bu haqda aşağıdakı diaqramdan daha aydın təsəvvür yaranır:

Qeyri-neft emal sənayesinin ümumi buraxılışının strukturu¹

2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində iqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulmuş cəmi investisiyaların 66.1%-i və ya 11.7 milyard manatı qeyri-neft sektoruna yönləndirilmişdir. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 7.5%-i, qeyri-neft sektoruna yönləndirilən investisiyaların isə 11.4%-i və ya 1325.7 milyon manatı qeyri-neft sənayesi bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

MDB statistika komitəsi 2010 cu ilin ilk yarım illiyin əsas makroiqtisadi göstəricilərini açıqlamışdır. Bu məlumata uyğun olaraq ÜDM – un artımına görə lider Qazaxstan 8.3% olmuşdur. Özbəkistan 8%, Tacikistan 7.4%, Ermənistan 6.7% Bekarusiya 6.6%, Türkmənistan 6.15%, Qırğızıstan 6%, Ukrayna 4.9%, Moldavia 4.7%, Azərbaycan da isə 3.7% artım olmuşdur. Rusiyanın ÜDM artımı isə 2.9% olmuşdur. Sənaye inkişafının inkişafında isə Qırğızıstan 41.8% lider olmuşdur. İkinci

¹ www.economy.gov.az

yerdə isə Ermənistan 12.3%, bu göstərici Azərbaycanı 3 dəfə üstələyir (3.5%). Tacikistan və Ukraynada sənaye istehsalının artımı 12%, Qazaxstan 11%, Rusiya 10.2%, Belarusiya 8.8%, Özbəkistan 8%, Moldaviya 6.6% olmuşdur. Ümumilikdə isə MDB ölkələrində sənaye istehsalında 10% artım olmuşdur. MDB ölkələri arasında inflyasiya Ukraynada 9.8%, Ermənistanda 7.3%, Qazaxstan 7.1%, Moldaviya 6.9% Rusiya və Belarusiya 6.6%, Tacikistan Azərbaycan və Qırğızıstanda isə müvafiq olaraq 5.3%, 4.9, və 2.9% olmuşdur. Respublikamızda inflyasiyanın yaranmasına bu günkü gündə bir tərəfdən ümumdünya iqtisadiyyatında baş verən deformasiya olduğu halda, digər tərəfdən qiymət artımının əsas səbəblərindən biri məmurların himayəsində olan süni inhisarçılıq, sərbəst idxalın olmaması, sağlam rəqabətin olmaması və s. amillərdir. Ümumilikdə, ümumi daxili məhsulun dinamikası artan templə müşahidə olunur ki, bu da aşağıdakı cədvəldən aydın görünür:

Cədvəl 1.1

Ümumi daxili məhsul - manat, dollar və avro ilə¹

İllər	Cəmi		
	milyon manatla	milyon dollarla	milyon avro ilə
1990	0,3	2443,3	-
1991	0,5	703,1	-
1992	4,8	1309,8	-
1993	31,4	1326,9	-
1994	374,7	1629,3	-
1995	2133,8	2415,2	-
1996	2732,6	3180,8	-
1997	3158,3	3960,7	-
1998	3440,6	4446,4	-
1999	3775,1	4583,7	4299,2
2000	4718,1	5272,8	5687,2
2001	5315,6	5707,7	6373,6
2002	6062,5	6235,9	6603,3
2003	7146,5	7276,0	6431,9
2004	8530,2	8680,4	6980,0
2005	12522,5	13238,7	10603,3
2006	18746,2	20983,0	16713,8
2007	28360,5	33050,3	24126,3
2008	40137,2	48852,5	33174,0

¹ www.azstat.org

2009	35601,5	44297,0	31738,9
2010	42465,0	52909,3	39952,0
2011	52082,0	65951,6	47377,4
2012	54743,7	69683,9	54180,2
2013	58182,0	74164,4	55826,1
2014	58977,8	75188,4	56546,3

Yaşayış minimumu. Bu o deməkdir ki, hər bir vətəndaşın əldə etdiyi əmtəə və xidmətlərin cəmi insanın fizioloji və sosial tələbatını minimum ödəyə bilsin. Nəzərə alsaq ki, əhalinin tələbatı günü-gündən artmaqda davam edir, məhz bu tələbatın ödənilməsinə dövlət əsaslı şəkildə nəzarət etməyi həyata keçirməlidir. Ümumilikdə tək qida məhsullarına nəzər saldıqda görürük ki, adambaşına düşən qida məhsullarının ildən-ilə çəkisi artmaqdadır.

Məhz bu artan tələbatın ödənilməsində dövlət minimum əmək haqqını qaldırmaqla buna nəzarəti həyata keçirmiş olur. Əhalinin tələbatı artdıqca, nəzərə almaq lazımdır ki, istər dövlət, istərsə də qeyri- dövlət sektorunda çalışan əhalinin də məvacibini buna müvafiq olaraq qaldırmaq lazımdır. İldən-ilə artan tələbatı əmək haqqını qaldırmaqla tənzipləmək dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. İşsizliyin səviyyəsi. Bu göstərici işsizlərin sayının ümumi iş qüvvəsinin sayına nisbətini ifadə edir və faizlə göstərilir;

İşsizliyin səviyyəsi bu günkü gündə Respublikanı maraqlandıran ən aktual məsələlərdən biridir. Belə ki, işsizliyin səviyyəsi yüksək olan dövlətimizdə bunun qarşısını almaq və ya azaltmaq məqsədilə iqtisadiyyatımızın müxtəlif sahələrində yeni- yeni iş yerləri açılmaqdadır. Əvvəlki illərə nisbətən müqayisə aparıldıqda, yeni açılmış iş yerləri ilə bu problemin qismən azaldığını müşahidə etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin əsas göstəricilərinə nəzər saldıqda görmək olar ki, müstəqilliyin ilk günlərindən bu günkü günə qədər hesablanmış göstəricilərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri artmış, xərclər azalmış, ÜDM- in xüsusi çəkisində xeyli irəliləyiş baş vermişdir. Bunun nəticəsində isə büdcə kəsinin mənfidən müsbətə doğru dəyişilməsi müşahidə olunmuşdur. Dövlətin borclu olması

və borcun səviyyəsi. Dövlət borcunun yaranması bilavasitə xarici investorların Respublikamıza kreditli investisiya yatırmasından, büdcə kəsrinin doldurulmasına sərf olunan vəsaitlərdən, idxal əməliyyatlarının ixrac əməliyyatlarını üstələməsindən və.s bu kimi amillərin təsirindən yaranır. Son zamanlar iqtisadiyyatımızın sürətli inkişafı da xarici sərmayədarları Respublikamıza kapital yatırmasına səbəb olmuşdu. Heç şübhəsiz ki, inkişaf kontekstində mühüm göstəricilərdən biri də, adambaşına düşən ÜDM-dir ki, bu sahədə baş verən dinamika da aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir:

Cədvəl1.2

Adambaşına Ümumi daxili məhsul¹

İllər	Cəmi		
	milyon manatla	milyon dollarla	milyon avro ilə
İllər	Cəmi		
1990	0,1	346,3	-
1991	0,1	98,3	-
1992	0,7	180,4	-
1993	4,3	179,9	-
1994	50,1	217,9	-
1995	282,1	310,3	-
1996	357,2	416,1	-
1997	409,2	513,2	-
1998	441,5	570,6	-
1999	480,1	582,9	546,8
2000	593,2	662,9	715,1
2001	661,7	710,5	793,5
2002	747,5	768,9	814,2
2003	872,7	888,5	785,4
2004	1030,4	1048,5	843,2
2005	1494,3	1579,8	1265,3
2006	2208,2	2471,6	1968,8
2007	3296,6	3841,7	2804,4
2008	4603,7	5603,3	3805,1
2009	4033,2	5018,2	3595,6
2010	4753	5922	4471,7
2011	5752,9	7285	5233,3
2012	5966,1	7594,3	5904,7
2013	6258,3	7977,4	6004,9
2014	6264,1	7985,9	6005,9

¹ www.azstat.org

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yaşayış minimumunu yuxarı qaldırmaqla, işsizliyi azaltmaqla Respublikada yoxsulluğun səviyyəsini kifayət qədər minimuma endirmək olar. Məhz bu sahədə də dövlətin apardığı məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində yoxsulluğun səviyyəsi kifayət qədər azaldılmış, az təminatlı ailələrə müəyyən müavinətlərin verilməsi həyata keçirilməkdədir. Ümumilikdə müstəqilliyin ilk günlərindən bu günki günə qədər nəzər saldıqda yoxsulluğun səviyyəsinin kifayət qədər azaldığını müşahidə etmək olar.

1.3. Qloballaşma şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının spesifik xüsusiyyətləri

Hər hansı hadisənin baş verməsinə və prosesin gedişinə obyektiv qiymət vermək üçün onu dərinləndirən və hərtərəfli təhlil etmək lazımdır ki, bu sahədə buraxılan səhvlər minimuma endirilsin.

Normal inkişaf etmiş dövlətlərin tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, ildə ictimai əmək məhsuldarlığı 5 % artırsa, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin oluna bilər. Lakin bu kriteriya Azərbaycan üçün məqbul sayıla bilməz. Ona görə ki, Azərbaycan tranzitiv ölkələr qrupuna daxildir. Tranzitiv ölkələrdə köhnə sosial-iqtisadi və siyasi sistemdən yeni sistemə keçid müxtəlif konsepsiya və modellərin tətbiq edilməsi ilə səciyyələnir və bu proses hələ başa çatmamışdır. Bundan başqa, bu prosesdə Azərbaycanın qarşılaşdığı problemlər həmin qrupa daxil olan bütün dövlətlərdə mövcud olan problemlərdən daha mürəkkəbdir. Onu da qeyd edək ki, bu kriteriyanı tətbiq edən ölkələrdə onun az faydalı olduğu aşkar olub, yəni bu kriteriya ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün yetərli deyil. Buna səbəb olan amillər isə bunlardır¹:

1. Bu göstərici üzrə hesablamalar zamanı bir çox səhvlər və qeyri dəqiqliklər olur;
2. Müxtəlif ölkələrdə xalq təsərrüfatının xüsusiyyətini və strukturunu əks etdirə bilmir;

¹ N. Məmmədov “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi “Bakı: “Elm”, 2009, 43 s.

3. Müxtəlif ölkələrdə sərvətin və gəlirin bölgüsünün xüsusiyyətlərini və xarakterini dolğun göstərə bilmək ehtimalı çox aşağıdır;

4. Bu zaman müasir təsərrüfatın sahələri arasında fərqləri kəfətət qədər nəzərə almaq olmur, əmtəə-pul münasibətlərinin hökmranlığı şəraitində istehsal olunan məhsulun hamısı istehlak bazarı vasitəsilə deyil, məhsulun əhəmiyyətli hissəsi ailə təsərrüfatından bilavasitə şəxsi istehlaka daxil olur;

5. Bu göstərici üzrə hesablayanda və ya müqayisə edildikdə bütün ölkələrin təbii- iqlim şəraitinin müxtəlifliyi üzündən uyğunsuzluqlar meydana çıxır;

6. Milli gəlirin artım tempi göstəricisi ilə hesablayarkən milli valyutaların dönərliyinin müxtəlif olması bir çox çətinliklər yaradır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini müəyyənləşdirmək üçün bir çox ümumi və sınaqdan çıxmış metodlar vardır. Bunlardan biri mühüm makroiqtisadi göstəricilərdir, bunlar öz əhəmiyyətinə görə digər iqtisadi göstəricilərdən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digəri isə tədqiq olunan hadisə və prosesin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin ekspert qiymətləndirilməsi metodudur. Hər hansı sahənin problemlərini yaxşı bilən şəxslərdən ekspertlər qrupu təşkil olunur və onlar əsas göstəriciləri hərtərəfli öyrəndikdən, tədqiq etdikdən sonra müəyyən rəyə gəlirlər. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsi bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Müəyyən edilmiş nəticələr əsasında həm bütövlükdə ölkənin, həm də müxtəlif sahələrin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyələri təhlil olunur və bunun əsasında ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin strategiyası müəyyənləşdirilir.

Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirilərkən həmin ölkənin iqtisadi səviyyəsi, onun keçdiyi inkişaf yolu, geoiqtisadi, geostrateji və başqa xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşı, iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsinin ümumi metodları da tətbiq olunur. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- ✓ ssenarilərin təhlili və emal edilməsi metodu;
- ✓ optimal, ən münasib metod;
- ✓ nəzəri- oyun metodu;
- ✓ faydalılıq metodu;
- ✓ qeyri- səliss sistem nəzəriyyələri metodu;

✓ çoxmeyarlı statistik təhlil metodu.

Ökənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsinin öyrənilməsi və onun təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ssenarilərin təhlili və emal edilməsi metodu böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun mahiyyəti ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən və onun nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaq üçün etibarlı materiallar verməkdən ibarətdir. Bu sənədlər təhlil- təsvir xarakteri daşıyır, lakin burada ardıcılıq olduğuna görə gələcək inkişafı müəyyən etmək üçün nəzəri müddəalar və ümumi qanunauyğunluqlar çıxarmaq mümkün olur. Metodun mahiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, yüksək səviyyəli mütəxəssislərə- ekspertlərə müxtəlif istiqamətlərdə olan böyük və çətin sosial- iqtisadi və ümumi- iqtisadi problemlərin həllində müasir riyazi vasitələrdən istifadə etməyə imkan verir. Ssenari anlayışı burada mərkəzi yerdə durur. Bu metodu tətbiq etməklə ilkin proqnozlar dəqiqləşdirilir, konkretləşdirilir, eyni zamanda ssenarinin yeni variantları yaranır, axtarılıb tapılır.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi metodlarından biri də optimallaşdırma metodudur. Bir qayda olaraq, bu metoddan təsviri təhlildən təhlükəsizliyin kriteriyasını müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Bu variant dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin digər real kriteriyalarını məhdudlaşdırır. Başqa sözlə, təhlükəsizlik əsasən bir göstərici üzrə hesablanır, halbuki təhlükəsizlik kriteriyaları çoxdur və onlar bir- birini qarşılıqlı əlaqələndirir, şərtləndirir.

Nəzəri oyun metodundan ikitərəfli və çoxtərəfli konflikt situasinya zamanı istifadə olunur. Burada məqsəd konfliktlərə sintez şəkildə, bir- birinə təsiri və asılı olması şəkildə baxmaqdır. Çünki, bütün ziddiyyətlər bir- birilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu metod formanın məzmunu qabaqlamasının qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir və bu metodun tətbiqi real prosesi daha düzgün əks etdirir.

Qeyri-səlis sistem nəzəriyyəsi də iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsində tətbiq edilir. Bu metod müasir vasitələrlə ən mürəkkəb problemləri həll etməkdə açar rolu oynayır. Onlar qeyri- səlis, qeyri- mükəmməl, bəzi hallarda ziddiyyətli biliklər verir. Bu mütəxəssislərə düşünməyə, axtarmağa, tapmağa, öz mühakimələrini yürütməyə, ondan istifadə etməyə imkan yaradır, başqa sözlə, mütəxəssislərin başa düşdüyü EHM-in dilinə yaxınlaşdırılır. Bu işə insanların intellektual səviyyəsinin

yüksəlməsinə, hadisə və prosesin obyektiv səbəblərinin aşkara çıxarılmasına və aradan qaldırılmasına imkan verir.

Qeyri-səlis sistem insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiq oluna bilər. Məsələn, sosial-iqtisadi sistemə, insan-maşın, bioloji, təşkilatı və başqa sahələrdə bu nəzəriyyədən geniş istifadə edilir. Ekspertlər sistemli təhlil və sintez vəzifələrinin yerinə yetirilməsində ən çox qeyri-səlis nəzəriyyədən səmərəli istifadə edirlər. Bu nəzəriyyədən atom elektrik stansiyalarının təhlükəsizliyini təmin etmək sahəsində də istifadə olunur. Sözügedən nəzəriyyədən siyasət, iqtisadiyyat, sosiologiya, hərbi-siyasi konfliktlər, səhiyyə, ekologiya və başqa sahələrdə də istifadə edilir.

Çoxmeyarlı statistik təhlil metodu da iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi metodlarından biridir. Onun mahiyyəti bir qayda olaraq ilk göstəricilərdən asılı olan və müqayisə olunan göstəricilərə keçilməsi ilə izah olunur. Bu prosesdə hər hansı göstəricinin bir hissəsi təhlil edilir, onun digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilir və bu zaman iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi daha yaxşı qiymətləndirilir. Beləliklə, ümumiləşdirilmiş əsas komponent müəyyənləşdirilir ki, bu komponentdən istifadə etmək iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Komponent təhlil metodunun tətbiqi prosesində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün elə göstəricilər seçilməlidir ki, həmin göstəricilər dünya dövlətlərinin əksəriyyətinə uyğun gəlsin və onları həmin dövrdə bir- biri ilə müqayisə etmək mümkün olsun.

Bütün bunlarla bərabər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirərkən ona çoxvariantlı yanaşma faydalı olur. Bu mürəkkəb prosesi öyrənərkən riyazi aparatdan istifadə etmək də səmərəli ola bilər. Bunun əhəmiyyəti bir çox göstəriciləri azaltmaqla hadisənin mahiyyətini dərk etməyi asanlaşdırmaqdır. Başqa sözlə, əsas göstəriciləri ikinci, üçüncü dərəcəli göstəricilərdən ayırmaqla və kəmiyyət göstəricilərindən istifadə etməklə hadisənin keyfiyyətini elmi cəhətdən düzgün təhlil etmək mümkün olur.

İqtisadi təhlükəsizliyin mühüm problemlərindən biri makroiqtisadi səviyyədə əsas göstərici və kriteriyaların müəyyən edilməsidir. Bu göstəricilər iqtisadi

təhlükəsizliyin risk kateqoriyası ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Risk kateqoriyasından istifadə etmək iqtisadi təhlükəsizliyin idarə edilməsinin səmərəliliyini yüksəldən amillərdən biridir. Bu xüsusilə indiki dövrdə, inzibati- amirlik iqtisadi sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin sosial prosesinin idarə edilməsi sahəsində dövlətin vəzifələrinin bir hissəsinin yerli orqanlara verilməsi təhlükəsizliyin təmin edilməsi riskini artırır.

İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasında risk konsepsiyası iqtisadi təhlükəsizliyin iki ünsürünü özündə birləşdirir:

1. riskin qiymətləndirilməsi;
2. riskin idarə edilməsi.

Riskin qiymətləndirilməsi bir qayda olaraq ekspert, ehtimal, mümkünlük xarakteri daşıyır. Riskin idarə olunması sosial- iqtisadi situasiyanı qabaqlamaq deməkdir. Təhlükəni qabaqcadan görmək, onun nəticələrini yumşaltmaq və yaxud qarşısını almağın mümkün olması baxımından risk konsepsiyasının əhəmiyyəti böyükdür. Buradan belə nəticə çıxır ki, iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirmə səviyyəsi risk amillərinin təhlili ilə sıx bağlıdır və bu zaman zərər konsepsiyasından istifadə etmək zəruridir. Bu gözlənilən və gözlənilməyən təhlükənin qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Etibarlılıq konsepsiyası risk konsepsiyasının əksidir. Etibarlılığın qiymətləndirilməsi konsepsiyası da risk konsepsiyası kimi ekspert və ehtimal xarakteri daşıyır. İstənilən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi demək olar ki, ekspert metodu ilə qiymətləndirilir.

Etibarlılıq və riskin qiymətləndirilməsi metodlarının bəzilərini nəzərdən keçirək:

Ümumilikdə iqtisadi sahədə iqtisadi təhlükəsizliyə təsir göstərən amillərə ümumi daxili məhsulun baza göstəricisinə nisbətən aşağı düşməsi, faizlə ölkənin xaricdən gətirilən ərzaq məhsullarından asılılıq səviyyəsi, ixrac olunan məhsulların içərisində yüksək texnologiyaya əsaslanan məhsulların xüsusi çəkisi, ümumi daxili məhsulun neçə faizinin elmin inkişafına yönəldilməsi və.s aiddir. Bütün bu göstəricilər üzrə Azərbaycanın indiki vəziyyəti normal, orta səviyyədə inkişaf etmiş

ölkələrlə müqayisə etsək, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin aşağı səviyyədə olmasını görürük.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin digər qrup göstəriciləri bunlardır: minimum və orta əmək haqqının nisbəti, yoxsulluq həddində yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi, işsizliyin səviyyəsi, hər yüz min əhaliyə görə cinayətkarların sayı, doğulanlarla ölənlərin sayının bir-birinə nisbəti, hər yüz min nəfərin içərisində psixi xəstələrin sayı

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının bir göstəricisi də ölkədə olan siyasi sabitlikdir. Bu isə əhalinin məhz dövlət orqanlarına etibarlılıq səviyyəsindən, iqtidarın hakimiyyətə qanuni yolla gəlməsindən asılıdır. Əgər dövləti idarə edənlərin əksəriyyəti ədalətsizlik edir və rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qoşulursa, bu zaman əhalinin onlara inamı qırılır. Belə vəziyyətdə ölkədə siyasi sabitlik ola bilməz. Deməli, iqtidarın qeyri-qanuni yolla hakimiyyəti ələ keçirməsi, öz şəxsi mənafeyini milli mənafehdən üstün tutması, buna görə də əhalinin əksəriyyətinin ona inamını itirməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün ən böyük qorxudur.

Riskin qiymətləndirilməsi isə bilavasitə qlobal risklərin sayından, ölkənin siyasi- iqtisadi sabitliyindən, habelə daxili iqtisadi və xarici iqtisadi riski şərtləndirən idxal və ixrac amillərindən asılıdır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qiymətləndirmə metodlarından biri kəmiyyətə qiymətləndirmə metodudur. Bu metodla ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirmək məqsədilə ekspertlər qrupu yaradılır. Onlar ildə bir neçə dəfə bir yerə yığılır, müxtəlif metodların köməyi ilə ölkənin siyasi və iqtisadi şəraitini öyrənir və müzakirə edirlər. Onlar arasında anketlər paylanır, hər birisi bir- birindən xəbərsiz öz əldə etdikləri nəticələri orada yazırlar. Hər bir suala verilən cavab faiz- ball şkala ilə qiymətləndirilir. Eyni zamanda, suallara bir çox variantla qiymət verilir. Bu prosesdə yalnız həmin ölkənin deyil, həm də xarici ölkə mütəxəssisləri də iştirak edirlər.

FƏSİL II. QLOBALLŞMA ŞƏRAITINDƏ İQTISADI TƏHLÜKƏSİZLIYIN TƏMINATI MEXANİZMI VƏ İQTISADI İNKIŞAFIN NORMATIV HÜQUQI TƏMINATI

2.1. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyası və onun reallaşdırılmasının hüquqi mexanizmi

Mövcud iqtisadi sistemindən həmçinin iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, iqtisadi təhlükəsizlik hər bir ölkədə daim diqqət mərkəzində olan ən aktual məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, bir sıra Qərbi Avropa ölkələrində İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin tabeçiliyində olmaqla bu problemlə bir sıra dövlət orqanları məşğul olur. O cümlədən, bu ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizlik institutları da fəaliyyət göstərir.

Bundan başqa hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası mövcuddur. Müxtəlif proqramlar və sənədlər bu problemin həllində tənzedici rol oynayır. Bəs, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi hansı metod və üsullarla təmin edilir? Daha doğrusu, bu təminatın mexanizmi necədir? Bu sualları cavablandırmaqdan öncə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə xələl gətirə biləcək əsas amillərə diqqət yetirməyiniz zəruri olar. Bir qayda olaraq dövlət-cəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə aşağıdakı hallarda yaranır:

- ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımi səviyyədə olmaması, bunun nəticəsində daxili tələbatın daha çox xaricdəki istehsalın nəticələri hesabına ödənilməsi;
- ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin aşağı enməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;
- ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində balansın pozulması, idxal üçün geniş imkanların yaranması;
- yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyinin nəticəsi olaraq iqtisadi cinayətçiliklərin ümumi tendensiyaya çevrilməsi;
- iqtisadiyyatın strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması. Ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;
- investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə cavab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların nəzarətinin limitləri aşması;

- hökumətin pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyi, bunun nəticəsi olaraq normadan artıq inflyasiya təhlükəsinin gerçəkləşməsi;

- pul-kredit siyasətinin qeyri-qənaətbəxşliyi nəticəsində maliyyə piramidalarının fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması və s.

Onu da qeyd edək ki, bu iqtisadi təhlükə amilləri ölkənin coğrafi mövqeyindən, təbii ehtiyatlarından, mövcud iqtisadi sistemindən, hətta dövlət-hökumət quruluşundan fərqli olaraq üxtəlif olur.

Məsələn, Azərbaycan iri neft ehtiyatlarına malikdir (30 milyard barreldən çox), ölkənin bu sektoruna iri həcmli investisiyalar qoyulub. Bu amil istər-istəməz ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli (yəni, neftlə bağlı) inkişafı üçün şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində perspektiv üçün ciddi iqtisadi təhlükə ola bilər. Buna görə də, hökumət neft sektoru ilə yanaşı digər sektorlara da investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qalır.

Yeri gəlmişkən, amillər sırasında qeyd etdiyimiz maliyyə piramidaları ilə bağlı da, misal çəkə bilərik. 94-45-ci illərdə postsosialist məkanında maliyyə piramidalarına əsaslanan bankların fəaliyyəti geniş vüst almışdı. Pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyinin nəticəsi olan bu proses vətəndaşların aldadılması, külli miqdarda maliyyə vəsaitinin mənimsənilməsi ilə nəticələndi.

İndi dövlətin öz iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməsi mexanizminə, bir sözlə onun iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasına diqqət yetirək. Bir qayda olaraq bu strategiyanın məqsədi aşağıdakı elementləri özündə birləşdirir:

- dövlətin bütövlüyünü və müstəqlliyini, ölkədəki hərbi-siyasi sabitliyi, vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsini şərtləndirən iqtisadi inkişafa nail olmaq;

- beynəlxalq əmək bölgüsünün səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaqla ölkənin dünya təsərrüfatına bərabərhüquqlu inteqrasiya olunmasını təmin etmək.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün aşağıda qeyd edilən şəraitin mövcudluğu zəruridir:

- ölkədə sosial sülhün mövcudluğu, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- dövlətin milli maraqları çərçivəsində istər siyasi, istərsə də, iqtisadi tədbirlərin səmərəli şəkildə icra edilməsi;

- dünyada gedən və ölkəyə təsir etmə imkanlarına malik proseslərə təsir etmə imkanının mövcudluğu və s.

Bu qeyd edilənlərin fonunda hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası ümumi olaraq aşağıdakı bölümlərdən ibarət olur:

- yaxın və uzaq perspektivdə ölkə üçün iqtisadi təhlükə yarada biləcək faktorların müəyyən edilərək qiymətləndirilməsi;

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin kriteriya və parametrlərinin müəyyən olunması;

- sosial sabilliyin, milli iqtisadiyyatdakı dayanıqlığın pozulmasına təhlükə yaradan amillərin aradan qaldırılması üçün, yeniliklərin mütəmadi olaraq nəzərə alındığı mexanizmin formalaşdırılması.

Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının hazırlanmasında makroiqtisadi, demoqrafik, xarici iqtisadi, ekoloji və texnoloji keyfiyyət meyarları nəzərə alınır.

Dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini mexanizmindən danışarkən ərzan təhlükəsizliyi məsələsinə də ciddi diqqət yetirməliyik. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının tərkib hissəsi olan ərzaq təhlükəsizliyinə bağlı əksər ölkələrin konsepsiya və proqramları var. Bu barədə növbəti paragrafda daha geniş bəhs edilir.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi məsələsinə gəlicə, bu nikbinlik doğuracaq səviyyədədir. Hökumətin bu sahədə konkret proqram və konsepsiyası olmasa da, ölkənin kifayət qədər zəngin ehtiyatlara, investisiya imkanlarına, ixtisaslı kadr potensialına malik olması, iqtisadi təhlükəsizliyi təbii olaraq gerçəkləşdirir. Ancaq istənilən halda perspektiv üçün lazımi tədbirlərin görülməsi zəruridir.

Bütün səviyyələrdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tədqiqat obyektinə əmtəə və xidmətlərdən gələn gəlir və xərclər və digər makro-iqtisadi göstəricilər sayılır. Buraya həm müxtəlif mülkiyyət formaları, həm də bir –birilə əlaqəsi olmayan bir çox məhsul çeşidlərinin və istehsal həcmünün eyni vaxtda inkişaf etdirən istehsal növləri daxildir. Çünki mülkiyyətin hansı formasından asılı olmayaraq, əmtəə istehsalı və

xidmətlərin inkişaf etdirilməsi makroiqtisadiyyatın inkişafına və iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə kömək edir.

Təhlükə və zərərə qiymət vermək üçün iqtisadi təhlükəsizliyin kriteriyası anlayışı var. Bu anlayış kəmiyyət göstəricilərinə və keyfiyyət əlamələrinə malikdir. Kriteriya iqtisadi təhlükəsizliyin bütün göstəricilərini öz məzmununda ehtiva edir.

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti onun kriteriya və göstəriciləri sistemində reallaşdırılır.

İqtisadi təhlükəsizlik kriteriyası iqtisadiyyatın vəziyyətini qiymətləndirən bir anlayışdır. Çünki ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti burada əks olunur.

Təhlükəsizliyin kriterial qiyməti aşağıdakıları özündə birləşdirir¹:

- resurs potensialı və onu inkişaf etdirmək imkanı;
- əmək, kapital və digər resurslardan səmərəli istifadə etmə səviyyəsi, onun inkişaf etmiş, qabacıl ölkələrlə müayisədə hansı səviyyədə olması, habelə daxili və xarici təhlükəni minimuma endirmək imkanı;
- iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti;
- suverenlik, müstəqillik və xarici təhlükənin qarşısını almaq imkanı;
- sosial sabitlik və sosial ziddiyyəti həll etmək qabiliyyəti.

Göründüyü kimi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dinamikliyi onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün ilkin zəruri şərtidir. Belə ki, ölkənin iqtisadiyyatının davamlı və dayanaqlı inkişafını təmin etmək üçün inkişaf prosesində qarşıya çıxan problemlər öz həllini vaxtında tapmalıdır. Əks halda, bu problemlər sosial-iqtisadi inkişafın buxovuna çevrilir və ölkə üçün daim qaynaqlanan təhlükə mənbəyinə çevrilir. Bu problemlər mərhələli şəkildə həll olunmalı, mütəmadi olaraq yeniləşən iqtisadi mexanizm vasitəsilə və inkişafın təkamül yolu ilə daha yüksək mərhələyə qalxmalıdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin yuxarıda göstərilən kriteriyaları tələb edir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin müəyyən göstəriciləri seçilərək onun keyfiyyət və kəmiyyət

¹ “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu

səviyyələri dünya statistika sistemi ilə müqayisə edilsin və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən iqtisadiyyat formalaşdırılsın.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün, ilk əvvəl iqtisadi həyatın obyektiv və qanunauyğunluqları dərk edilərək aşkar olunmalıdır. Bu qanunlar ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəricisi kimi səciyyələnən ÜDM-ni formalaşdıran bütün sektorlarda fəaliyyət göstərirlər. Yəni, iqtisadiyyatın real sektorunda, pul sektorunda, büdcə sektorunda və xarici sektorda bu qanunlar öz şərtlərini obyektiv olaraq diktə edirlər. Bu iqtisadi qanunlar aşağıdakılardır:

- itisadi artım qanunu;
- yığım qanunu;
- rəqabət qanunu;
- tələb və təklif qanunu;
- dəyər qanunu;
- əmək bölgüsünün dərinləşməsi və genişlənməsi qanunu;
- mənafehin reallaşması qanunu;
- mərkəz və əyalətin qeyri-bərabər sosial-iqtisadi inkişaf qanunu

Bu qanunların fəaliyyət mexanizminin dərkinə əsaslanan istifadə mexanizminin işə salınması üçün hər bir qanunun cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının məzmununu əhatə etmə sərhədləri, xüsusilə də əsas iqtisadi qanunun diktə etdiyi şərtlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi qanunların obyektiv fəaliyyət mexanizminin dərk edilməsindən irəli gələn müddə əsasında ölkənin iqtisadi inkişaf konsepsiyası və modeli hazırlanaraq həyata keçirilməlidir.

Beynəlxalq bazarlar sistemində ölkənin itisadiyyatının rəqabətə davamlılığını təmin etmək üçün istehsal texniki və texnoloji baxımdan daim yeniləşməlidir. Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrlə və yeni sənaye ölkələri ilə əməkdaşlıq genişləndirilməli və paralel olaraq ölkənin özünün qabaqcıl elmi-texniki məhsullar bazarı formalaşdırılmalıdır. Torpaq, əmək resursları, maliyyə resursları və çox qiymətli resurs kimi qiymətləndirilən sahibkarlıq

qabiliyyəti səfərbərliyə alınaraq iqtisadi fəaliyyət prosesinə cəlb edilməlidir ki, bu tədbir nəticədə kumulyativ iqtisadi artıma birbaşa təsir etsin. Yeni sənaye ölkələrinin iqtisadi təcrübəsinin araşdırılması göstərir ki, bu ölkələr sözügedən tədbirləri həyata keçirmək üçün bir qayda olaraq dünya iqtisadiyyatının ən mənfəətli iqtisadi sahələrində innovasiya xarakterli iqtisadi fəaliyyət sistemini təşkil edərək aşağıdakı istiqamətlərdə kompleks tədbirlər həyata keçirmişlər:

- iqtisadiyyatın korporativləşdirilməsi və kiçik və orta biznes subyektləri ilə iri biznes strukturlarının işbirliyinin yaradılması;
- daxili və xarici investisiya mənbələrindən maksimum istifadə edərək yüksək gəlirli biznes sahələrinin inkişaf etdirilməsi;
- bir qrup ölkələrdə idxalı əvəz edən iqtisadi sahələrin, digərlərində isə ixaracat yönümlü iqtisadi sahələrin inkişaf etdirilməsi üzrə xarici iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi;
- ixaracatın stimullaşdırılması, daxili bazarın qorunması və onun daxili və xarici təhlükədən qorunması sisteminin yaradılması.

Yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı bu ölkələrdə səmərəli fəaliyyət göstərən vergi, gömrük və büdcə sistemləri və əhalinin sosial müdafiə sistemi formalaşdırılmışdır.

İqtisadi təhlükəsizliyin göstəricilərini son hədd əhəmiyyətinə görə dörd qrupa bölməyi təklif edirlər:

- 1) milli mənafeyin əsas cəhətlərini əks etdirən və dövlət səviyyəsində təsdiq olunan makroiqtisadi göstəricilər;
- 2) İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təsdiq etdiyi və başlıca cəhətləri əks etdirən son hədd əhəmiyyətli göstəricilər;
- 3) müvafiq nazirliklərin təsdiq etdiyi sahələr səviyyəsində son hədd göstəriciləri;
- 4) regionların iqtisadi təhlükəsizliyinin son hədd əhəmiyyətli göstəriciləri.

Göründüyü kimi iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ən zəruri şərti davamlı və dayanaqlı iqtisadi inkişafa nail olmaqdır. Lakin iqtisadi təhlükəsizlik üçün göstəricilərin özü mühüm əhəmiyyət kəsb etmir, bunların içərisində ən çox mühüm

rol oynayan təhlükənin son həddə yaxınlaşması göstəricisidir. Bu ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin zəifləməsi, dağıdıcı meyllərin, xoşagəlməyən halların formalaşması dövrüdür. Son həddi ifadə edən göstəricilərin müəyyən olunması itisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri sistemi kimi çıxış edir. Ən çox təhlükəli vəziyyət kompleks göstəricilərin təhlükənin son həddində olmasını bildirməsidir.

İqtisadi təhlükəsizliyə mənfi təsiri aşkara çıxarmaq və onu proqnozlaşdırmaq üçün ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə nəzarət etmək zəruridir. Bunun üçün göstəricilərin sərf-nəzər edilməsi, onların iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə görə əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. Bu göstəricilər tədqiq edilərkən ona kompleks şəkildə yanaşılmalı və onun əsasında iqtisadi təhlükəsizliyin “diaqnozu” müəyyənləşdirilməlidir. Yalnız bu iş başa çatdıqdan sonra iqtisadi təhlükənin qarşısının alınması üçün lazımi tədbirlər görülməlidir.

2.2. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin struktur elementlərini hüquqi rejimi

Hazırda Azərbaycanın milli və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən dövlət idarəetmə orqanları mövcuddur və onlar bir birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkənin bütün təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik edir. Bu məqsədlə Prezident yanında Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Şurası yaradılmışdır.

Azərbaycanın milli və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən dövlət idarəetmə orqanlarına aşağıdakılar daxildir: Müdafiə Şurası, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Hökuməti, Təhlükəsizlik üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi, fəvqəladə hadisələr üzrə qurum, Müdafiə Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, hüquq-mühafizə orqanları, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Prokurorluq, Xarici Kəşfiyyat Xidməti İdarəsi, Sərhəd Qoşunları Xidməti, Rabitə və İnformasiya Dövlət Agentliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Vergilər Nazirliyi və s. Dövlət orqanları ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasını reallaşdırarkən onun əsas vəzifələrindən biri olan struktur siyasətini ön plana çəkirlər. Bu zaman

dövlət orqanlarının iqtisadiyyatın makroiqtisadi səviyyədə vəzifələri aşağıdakılar olmalıdır: məcmu tələbi yüksəltmək, yığım normasını artırmaq və bunun nəticəsində investisiya qoyuluşunu yaxşılaşdırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq. Bu problemlərin həllinin isə ən optimal yolu milli sahibkarların formalaşması və onların geniş fəaliyyət göstərməsinə dövlətin hərtərəfli köməyi ola bilər: ixrac və onun diversifikasiyasını stimullaşdırmaq, yaşamaq qabiliyyəti az olan müəssisələrdən maliyyə və istehsal resurslarının istehsalı səmərəli təşkil etmək qabiliyyəti olan sahələrə axmasını təmin etmək, milli iqtisadiyyatın xarici təhlükədən qorunmasını və onun inkişafını təmin etmək məqsədilə idaxılın tənzimlənməsini həyata keçirmək. Mikroiqtisadi səviyyədə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməli və struktur siyasəti aparılmalıdır. Belə ki, ilk növbədə iqtisadi səmərəliliyinə görə başqa müəssisələrdən irəlində olan obyektlər müdafiə edilməli və stimullaşdırılmalıdır. Bunun əksinə, qeyr-səmərəli iqtisadi strukturlar ya yenidən qurulmalı və yaxud ləğv olunması həyata keçirilməlidir.

Dövlət tərəfindən yeridilən sosial siyasət vətəndaşların iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və onların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərməlidir. Nominal əmək haqqının artmasına baxmayaraq real əmək haqqının aşağı düşməsi halları, əməyin ödənilməsinin pul çatışmazlığı ucbatından gecikdirilməsi, sosial qrupların gəlirlərinin həddindən çox fərqlənməsi əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbə olur. Azərbaycanda da keçid dövründə cəmiyyətdə əhalinin şox varlı və yoxsullara bölünməsi güclənmiş və sosial ziddiyyətlər yaranmışdır. Belə bir şəraitdə əhalinin qütbləşməsinin qarşısının alınması mexanizminin işlənilməsi hazırlanması əsas vəzifələrdən biridir. Bunun Azərbaycanda əsas səbəbi obyektiv amillər olsa da, vəziyyətin pisləşməsində subyektiv amillər də az rol oynamamışdır. Qütbləşmənin qarşısının alınması üçün dövlətimiz kompleks sosial tədbirlər həyata keçirir. Əmək haqqının səviyyəsi elə olmalıdır ki, vətəndaş həm özünün və ailəsinin zəruri, normal tələbini ödəyə bilsin, həm də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini stimullaşdırmaq mümkün olsun. Bu dövlətin ən ümdə vəzifələrindəndir.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi funksiyasını təmin etmək, Azərbaycanın elmi-texniki asılılığını aradan qaldırmaq, elmi-texniki potensialı qoruyub saxlamaq və

inkişaf etdirmək üçün dövlətin elmi-texniki siyasəti olmalıdır. Dövlət fundamental tədqiqat aparmaq istiqamətində proqramlar hazırlamağa kömək etməli, onu stimullaşdırmalı, elmtutumlu sahələri yenidən qurmalı, yenilərini yaratmalı, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edən müəssisələri xarici təhlükədən müdafiə etməlidir. Bu istiqamətdə də dövlətimiz tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramının reallaşdırılması prosesində iqtisadiyyatın klasterləşdirilməsi, texnoloji tutumlu sahələrin yaradılması işi getdikcə intensivləşir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə idarəetmə orqanlarının funksiyalarından biri də həm yerli, həm də xarici investorlara əlverişli şərait yaratmaq və onların fəaliyyətini ən çox istehsalın strukturunu milli mənafeyə uyğun yenidən qurmağa, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltməkdir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində investisiya prosesinin desentralizasiyası, yəni mərkəzi orqanların bəzi vəzifələrinin yerli orqanlara verilməsi olmalıdır. Bu prosesdə müəssisələrin daxili yığım hesabına olan vəsaitlərini və əhalinin qənaət edib yığdığı pulları investisiya qoyuluşuna həvəsləndirmək lazımdır. Dövlətdə kommərsiya müəssisələrinin birgə investisiya layihələrinin işlənilməsinə və onların reallaşmasına hərtərəfli kömək etmək, investisiya qoyuluşunda səmərəliliyi və məsuliyyəti artırmaq məqsədilə kapital qoyuluşunu dövlət büdcəsindən geri qaytarmaqla maliyyələşdirmədən kredit vermə əsasında investisiya qoyuluşuna keçməyə üstünlük vermək, xarici investorların ölkəmizə cəlb edilməsini stimullaşdırmaq kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlətin idarəetmə orqanlarının funksiyasına daxildir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın gözəl təbii şəraiti, zəngin təbii sərvətləri, əlverişli məkanda yerləşməsi, ucuz işçi qüvvəsi, işgüzar, istedadlı, mehriban, xeyirxah əhalisi xarici investorları özünə cəlb edir.

Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə maliyyə-kredit sisteminin möhkəmləndirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bunun üçün vergi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, vergilərin sayının azaldılması, verginin toplanmasının daha yaxşı üsul və metodlarının tətbiq edilməsi, maliyyə resurslarının

yenidən bölgüsünün səmərəliliyinin yüksəldilməsi əsas məsələlərdəndir. Uzun illər müstəmləkə olmuş və inzibati-amirlik sistemində yaşamış Azərbaycanda enerji daşıyıcılarının və bəzi xammal resurslarının ölkənin daxilindəki qiymət və xarici bazarlarda formalaşan qiymətlər arasında disproporsiyaların olması labüddür. Bunun tədricən aradan qaldırılmasında dövlətin bəzi nəzarətedici və əlaqələndirici funksiyaları qalmaqla təsərrüfat subyektlərinə iqtisadi müstəqillik verilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına məsbət təsir göstərə bilər. Doğrudur, bu gün hələ Azərbaycanın milli sahibkarları dünya bazarında rəqabətə tab gətirə bilən hazır məhsul istehsal etmək səviyyəsində deyillər, lakin buna baxmayaraq dövlətin köməyi və himayəsi ilə bu prosesə qoşulmaq qaçılmazdır.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin strateji məqsədinin reallaşmasında, milli iqtisadiyyatın qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsində Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi investisiya siyasətinin rolu böyükdür. Bunun mərkəzində isə investisiya təhlükəsizliyi durur.

İnvestisiya təhlükəsizliyi o deməkdir ki, investisiya kompleksinin bütün seqmentləri bir-biri ilə sıx sürətdə əlaqələndirilsin və onları sosial yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasına istiqamətləndirmək mümkün olsun, cəmiyyətin sosial-iqtisadi sabitliyi, habelə zəruri iqtisadi potensialın formalaşmasına şərait yaradılsın. İnvestisiya siyasəti elə aparılmalıdır ki, hətta daxili və xarici inkişaf prosesinin əlverişsiz vaxtında belə ölkəni təhlükədən qorumaq üçün imkan yaransın.

Hər bir dövlət, o cümlədən Azərbaycan investisiya sahəsində fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək üçün özünün investisiya konsepsiyasını işləyib hazırlamalı və onun modelini müəyyən etməlidir. Bu model Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafını təmin etməli və keçid dövründə dövlətin strateji məqsədinin reallaşmasına xidmət göstərməlidir. Bu eyni zamanda, ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması və insan amilinin inkişafı deməkdir. Çünki bunlar bir-bir ilə əlaqədardır və biri digərini şərtləndirən amillərdir.

Azərbaycan dövləti uzun illər itirilmiş müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ABŞ və başqa müstəqil dövlətlərin təcrübəsindən istifadə edərək milli təhlükəsizliyin məqsəd və prinsiplərini müəyyən etmiş və bu problemin hüquqi bazasını

yaratmışdır. Bu sahədə ən vacib qanunlardan biri 2004-cü ildə “Milli Təhlükəsizlik Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının müstəqil, suveren dövlət kimi inkişafı naminə milli təhlükəsizlik siyaəsinin hüquqi əsaslarının yaradılmasına yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi-dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsidir.

Adı çəkilən qanunda milli təhlükəsizliyin subyektləri-insan-onun hüquq və azadlıqları; cəmiyyət-onun maddi və mənəvi dəyərləri; dövlət-onun müstəqilliyi, suverenliyi, konstitusiya quruluşu və ərazi bütövlüyü kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatlı, həm də inkişaf etməkdə olan kiçik ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin etmək çox çətindir. Azərbaycanın mühüm geostrateji məkanda yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq iri dövlətlərin buranı təsiri altına almaq uğrunda mübarizə aparmalarını nəzərə alsaq ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının başqa dövlətlərə nisbətən nə qədər çətin olması aydın olar. Çünki geostrateji məkanda yerləşməyən, təbii şəraiti əlverişli olmayan, təbii sərvətləri yoxsul olan dövlətlər dünyaya ağılıq etmək iddiasında olan iqtisadi və hərbi cəhətdən üstün dövlətləri az maraqlandırır. Ona görə də Azərbaycana nisbətən bu cür dövlətlərin az təhlükəsizliyini təmin etmək asan olur. Tarixi təcrübə sübut etmişdir ki, Azərbaycan üçün həmişə ən böyük milli təhlükə Rusiya və İran kimi iri dövlətlər tərəfindən törədilmişdir. Hazırda ABŞ və Avropanın iri dövlətləri də onalara qoşulmuşdur. Belə bir çətin şəraitdə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsi və onların düzgün istiqamətləndirilməsinin bu problemin həlli üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda deyilir: “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi;

2. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vahid dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi;

3. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bi-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırmasıdır;

4. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət;

5. Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya;

6. İnsan, cəmiyyət və dövlət maraqları arasındakı tarazlığın saxlanması və onların qarşılıqlı fəaliyyəti”

Mənəfe insan cəmiyyətinin inkişafının bütün mərhələlərində və insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən milli-iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında hərəkətverici qüvvədir. Məhz buna görə də mənəfe problemi insan cəmiyyətinin inkişafı tarixində bu və ya digər dərəcədə bütün ictimai elmlərin tədqiqat predmetinə daxil olmuşdur. İqtisadiyyat, fəlsəfə, tarix, hüquq, psixologiya və sair elmlərdə mənəfe müxtəlif tərəflərdən öyrənilmiş və onun ictimai həyatda tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsinə səy göstərilmişdir.

Cəmiyyətdə ictimai əmək bölgüsünün və insanlar arasında fəaliyyət mübadiləsinin meydana gəlməsi ilə mənafenin öyrənilməsi zərurəti qarşıya çıxmışdır. Başqa sözlə, insan cəmiyyəti mövcud olduğu zamandan insanlar və dövlətlər arasında iqtisadi və siyasi münasibətlər mənəfe şəklində təzahür etmişdir.

Demokrat insanın yaşayışı üçün zəruri olan vasitələrin əldə edilməsində, mənzilin tikilməsində, odun əldə edilməsində, yemək və geyim şeylərinin hazırlanmasında, incəsənətin kəşfində, dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi inkişafında mənafenin hərəkətverici qüvvəyə malik olmasını qeyd etmişdir. A.Smitin fikrincə, insanların bir-birinə xidmət göstərməsi və bu işin əmək bölgüsü çərçivəsində həyata keçirilməsi zərurəti də cəmiyyətin mövcud olmasının əsasını təşkil edir. D.Rikardə da sahibkarların mənafeyini cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi saymış və onu müdafiə

etmişdir. Doğrudan da yüksək mənfəət əldə etmək və rəqabət prosesində məğlubiyyətdən xilas olmaq qorxusu sahibkarları texnika və texnologiyanın ən yeni nailiyyətlərini istehsala tətbiq etməyə sövq edir. Dövlət sahibkarlığın inkişafı ilə maraqlı olduğundan onlara hərtərəfli kömək göstərir, nəticədə sahibkarların şəxsi marağı ilə dövlətin marağı çulğışaraq milli mənafe formalaşır və milli mənafe aparıcı rolu öz üzərinə götürür. Dövlətin bütün subyektlərinin mənafeələrinin reallaşması milli mənafeənin necə reallaşmasından asılı olur və burada dövlət əsas rol oynayır.

Tarixi təcrübə təsdiq edir ki, milli mənafeənin, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün güclü milli dövlətin yaradılması vacib şərtədir. Milli mənafeə siyasi strategiya məsələsi olub, dövlətlərarası münasibətlərdə ön planda həyata keçirilir. Dövlətin əsas vəzifəsi millətin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək, onun iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, milli və təbii sərvətlərini təhlükədən qorumaq, millətin dilini, dinini, mədəniyyətini, elmini, adət və ənənəsini qorumaqdan ibarətdir.

Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə xüsusiyyətlərindən biri onun ümumi böhranla, yəni insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin çətinliklərlə üzləşməsidir. Bunlar aradan qaldırılmadan milli mənafeəyi şəxsi mənafeədən üstün tutmaq və milli təhlükəsizliyi təmin etmək çətinləşir.

Beləliklə, ölkənin milli-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mərkəzində milli mənafeənin durması bütün milli müstəqil dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan üçün xarakterik xüsusiyyətdir və bu obyektiv amildir. O millətin həyatının bütün sahələrinin məcmusu ilə şərlənir. Milli mənafeələrin mahiyyəti milli mənafeə ilə betən dünya dövlətlərinin mənafeələrinin uzlaşması və reallaşması siyasətində öz ifadəsini tapmasıdır.

Milli mənafeə ictimai-siyasi institutlara, maddi və mənəvi dəyərlərə millətin münasibətinin məcmusudur və onalrı özündə birləşdirir. Bu isə ölkədə bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən, onun milli iqtisadiyyatının milli mənafeəyə uyğun necə qurulmasından asılıdır. Çünki milli iqtisadiyyatın inkişafı insan amilinin, onun mənəviyyatının formalaşmasına ən böyük təsir göstərən amillərdən biridir. Bu baxımdan klassik bazar iqtisadiyyatlı dövlətlər ilə yenicə müstəqillik qazanmış, hələ sağlam milli iqtisadiyyatını tam formalaşdırma bilməyən, o cümlədən Azərbaycan

dövləti bir-birindən fərqlənir. Klassik bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sağlam milli iqtisadiyyat tam formalaşmış və inkişaf etdiyindən mikrosəviyyədə bazar mexanizmi, makrosəviyyədə isə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi şəxsi mənafeyi milli mənafehdən üstün tutmağa imkan yaratmır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə isə sözügedən sahədə obyektiv mənzərə fəqlidir. Rüşvətخورluğun, korrupsiyanın geniş yayılması, bəzi dövlət məmurlarının şəxsi mənafeələrini milli mənafehdən üstün tutmaları, hədsiz dərəcədə varlanmağa meyli olmaları buna misal ola bilər. Bunun qarşısının alınmasının yeganə yolu bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək əsasında milli iqtisadiyyatı qısa müddətdə formalaşdırmaq və demokratiyanın inkişafına nail olmaqdır.

Normal təbii inkişaf yolu keçən müstəqil dövlətlərdə milli mənafeyə əsasən aşağıdakılar daxil edilir: ölkənin ərazi bütövlüyü, dövlətin öz müqəddəratını təyinetmə və siyasi idarəetmə, dünya birliyində öz layiqli yerini tutmaq, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin firavan yaşaması, milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında insan amilinin rolunun artmasını dövlətin dərk etməsi, insanın inkişafında qayğı göstərmək əsasında ölkənin çiçəklənməsi və s.

Milli mənafehin qorunması yalnız öz ölkəsinin ərazisində milli təhlükəsizliyin təmin olunması ilə məhdudlaşmır. Çünki dünya dövlətləri və xaqaları arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndiyi və qloballaşma prosesinin gücləndiyi bir şəraitdə bir millətin mənafehinin digər millətin mənafeyi ilə əlaqələndirilməsi zərurəti yaranır. Milli mənafeələr qarşılıqlı fayda, qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmasa o heç bir fayda verə bilməz. Daxili və xarici təhlükəsizlik anlayışları da buna uyğun işlədilir.

Milli mənafehin formalaşması prosesində sözsüz ki, dünya təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Məsələn, ABŞ-ın “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanununda deyilir:

- xüsusi dəyərlərə və ideala cavab verən yeni beynəlxalq sistem yaratmaq;
- siyasi, iqtisadi, texnologiya və hərbi sahədə liderliyi saxlamaq;
- ABŞ və onun müttəfiqlərinin təhlükəsizliyinə xələl gətirə bilən hər hansı təcavüzün qarşısını almaq;
- regional konfliktlərin siyasi yolla həllinə çalışmaq;

- ABŞ-ın təhlükəsizliyinə qorxu törədən global mənbələr haqqında etibarlı informasiyaları almağı təmin etmək. Buraya texnologiya, ticarət, beynəlxalq maliyyə, silahların yayılması, narkotik maddələrin istehsalının genişlənməsi və s. daxildir.

Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizlik siyasəti dövlətin və cəmiyyətin başqa siyasi institutarının məqsədəuyğun və qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirdikləri sistemdir. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlətin bütün subyektlərinin mənafeyinə xidmət etdiyinə görə onların hamısını milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi prosesinə cəlb etmək vacibdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra insan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi, milli təhlükəsizlik sahəsində də bütün işləri milli mənafeyə uyğun yenidən qurmağa başlamışdır. Bütün problemləri qısa müddətdə və eyni dərəcədə həll etmək mümkün olmasa da milli təhlükəsizliyi təmin etmək problemi ön plana çəkilir. Bunların içərisində milli təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona xarici, siyasi, iqtisadi, sosial, müdafiə, ekoloji, informasiya, insan amilinin inkişafı, başqa sözlə, insanın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, o cümlədən əhalinin sağlamlığının qorunması və milli təhlükəsizliyin digər formaları daxil edilməsi məqsədə müvafiqdir.

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyasında milli məbafenin birinci yerə qoyulması Azərbaycanın bu sahədə qəbul etdiyi hüquqi qanunlarla tənzimlənir. Bunların içərisində “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada Azərbaycanın milli mənafeyinin tərifini verir: “Azərbaycan Respublikasının milli maraqları- Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərinin, habelə insanın, cəmiyyətin və dövlətin inkişaf və tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatlarının məcmusudur”

Hər bir müstəqil dövlətin milli maraqlarının ümumi və fərqli cəhətləri vardır. Milli maraqda ümumilik milli dövlətin qorunub saxlanması və iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək məqsədindən irəli gəlir. Fərqlər isə hər bir dövlətin keçdiyi tarixi inkişaf yolundan, hansı iqtisadi sistemdə yaşamasından, hansı geoiqtisadi məkanda yerləşməsindən, təbii şəraitindən, təbii sərvətlərin zəngin olub olmamasından

ibarətdir. Məhz bu ümumi və fərqli cəhətlər əsasında hər dövlət özünün milli təhlükəsizlik strategiyasını işləyib hazırlayır. Milli mənafe siyasəti ilə ölkənin təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü, iqtisadi və siyasi müstəqilliyi müdafiə edilir. Qeyd olunduğu kimi, dünya dövlətləri eyni tipli deyildir. Coğrafi şəraitə, iqtisadi inkişafa, sistem strukturuna görə fəqlənən dövlətlər vardır. Xalqların adət-ənənələri də müxtəlifdir. Lakin bütün demokratik dövlətlərin məqsədi eynidir: milli təhlükəsizlik şəraitində yaşamaq. İrticaçı dövlət isə başqa dövlətlərin daxili işinə qarışır. Buna görə də eyni bir hadisədə müxtəlif dövlətlərin mili maraqları üst-üstə düşmür. Məsələn, İraq Küveyti tutarkən öz mənafeyini əsas götürmüşdür. ABŞ isə bu hərəkətin onun milli mənafeyinə, milli təhlükəsizliyinə qarşı çevrildiyini əsas tutaraq “Səhrada tufan” əməliyyatını həyata keçirdi. 1979-cu ildə Sovet qoşonlarının Əfqanıstana hücumunu ABŞ özünün milli təhlükəsizliyinə qarşı hərəkət hesab edərək mücahidlərə kömək etdi.

Müasir dövrdə Rusiya Federasiyası NATO-nun Şərqə tərəf irəliləməsini özünə qarşı təhlükə hesab edərək İran və Çinlə birlik yaratmağa çalışır. İranın antiamerika siyasəti Rusiyanı təmin edir. Halbuki, bu dövlətlər arasında kəskin ziddiyyətlə, mənafe əksikliyi vardır. Deməli, strateji məqsədin yerinə yetirilməsi üçün xarici siyasətdə hər bir dövlətin taktiki dəyişiklik etmək imkanı vardır. Hazırda Cənubi Qafqazə öz təsiri altına salmaq uğrunda ABŞ ilə Rusiya arasında gedən mübarizə Azərbaycanın milli mənafeyinə uyğun deyil. Təəssüf ki, Azərbaycan bu prosesin qarşısını almaq iqtidarında olmadığından bunların hər ikisi ilə balanslaşdırılmış siyasət aparmağa məcburdur. Bütün bunlar “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanunda öz əksini tapmışdır. Burada Azərbaycanın siyası, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya və başqa cəhətləri öz əksini tapmış və istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanın siyası sahədə milli maraqları aşağıdakılardır: dövlət müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü; konstitusiyə quruluşunun qorunması, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin mövcudluğu; Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması; vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması; ictimai-siyasi fəallığın təmin edilməsi; kəşfiyyat, terror-təxribat və digər

pozuculuq fəaliyyətinin qarşısının alınması; dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi; xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin hüquqlarının müdafiəsi; Azərbaycanın dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, bərabər tərəfdaşlıq əsasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, Avropa və dünya birliyinə inteqrasiya; beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Respublikasının nüfuzunun artması.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sahədə milli maraqları aşağıdakılardır; iqtisadi potensialın artırılması və onun reallaşdırılmasına şərait yaradılması, bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi; iqtisadi sahədaxili və xarici investisiyalardan ötrü əlverişli şəraitin yaradılması; təbii və maddi sərvətlərin qorunması və səmərəli istifadə edilməsi. Azərbaycanın sosial sahədə milli maraqları Azərbaycan xalqının genofondunun qorunması, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi məqsədilə səhiyyə və sosial müdafiə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsidir.

Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi milli təhlükəsizlik siyasətinə və dünya dövlətlərinin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanın milli maraqlarının reallaşmasının müddətini müəyyən etmək olar. Belə ki, hər bir dövlətin, o cümlədən Azərbaycanın milli maraqları uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli olur və bunlar öz ifadəsini dövlətin daxili və xarici siyasətinin strategiyası və taktikasında tapır. Azərbaycanın uzunmüddətli milli maraqlarına aşağıdakılar daxildir:

- lokal hərbi konfliktin qarşısını almaq, sülhü və sabitliyi saxlamaq;
- Azərbaycan ərazisinin yaxınlığında olan gərginlik ocaqlarına vaxtında münasibət bildirmək və onun ləğv olunmasına çalışmaq. Gürcüstanda Abxaziya, Rusiyada Çeçenistan bu qəbildəndir.
- Bütün dövlətlərlə normal əməkdaşlıq saxlamaq və bu münasibətləri partnyorluq səviyyəsinə çatdırmaq;
- BMT, ATƏT və başqa beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunaraq sülhü qorumaq və əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, ziddiyyətləri siyasi yolla həll etməyə üstünlük vermək;
- Ölkənin təhlükəsizliyini təmin edə biləcək səviyyədə silahlı qüvvələri formalaşdırmaq.

Azərbaycanın ortamüddətli mənafeyinə daxili vəziyyəti sabitləşdirmək və normallaşdırmaq, onun yaxın qonşular ilə, habelə müsəlman dövlətləri ilə əlaqələrini genişləndirmək daxildir.

İqtisadi münasibətlərin məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə və xarakterinə uyğunluğu qanunun tələbi əsasında Azərbaycanın müstəqilliyi möhkəmləndikcə onun milli mənafeyinin reallaşmasının imkan və vasitələri də artır. Bu siyasi sahədə olduğu kimi iqtisadi sahədə də iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasına əlavələr etmək və onu təkmilləşdirmək zərurəti yaradır. Bunu etmədən milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək çətindir. Çünki milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi ilə Azərbaycanın iqtisadi mənafeyinin reallaşması qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdədir. Milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi ilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, habelə iqtisadi mənafeyin reallaşması ümumi qanunuyğunluğa tabedir. Lakin hazırda Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi, istehsalın strukturu onun milli təhlükəsizliyinin tam təmin olunmasına imkan vermir. Ona nail olmaq üçün sovet imperiyası dövründə imperiyanın mənafeyinə uyğun qurulmuş iqtisadiyyatın yenidən müstəqil Azərbaycanın öz mənafeyinə uyğun qurmaq lazımdır. Deməli, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin çox mühüm tərkib hissəsi iqtisadi təhlükəsizlikdir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək və bunun əsasında onun milli təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hər şeydən əvvəl Azərbaycana məxsus olan təbii və iqtisadi resursların dağıdılmasının və onun ayrı-ayrı subyektlər tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısı alınmalıdır. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafında insan amilinin rolunun daha da artırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bunlar Azərbaycanın iqtisadi mənafeyinin tələbinin ümumi əsasıdır. Lakin şərait dəyişdikcə resursların qeyri-qanuni mənimsənilməsinin formaları da dəyişir. Məsələn, müstəqiliyin ilk illərində imperiya dövründə mövcud olan iqtisadi əlaqələr kəsildiyindən boş dayanan müəssisələrin istehsal vasitələrinin xeyli hissəsi metallom edilərək xarici ölkələrə ucuz qiymətə satılmışdırsa, hazırda rüşvətxorluq və korrupsiyanın yayılması azad sahibkarlığın inkişafında çoxlu maneələr törədir və obyektiv prosesi ləngidir. Deməli, hazırda korrupsiyaya qarşı qanunçuluq

tədbirlərinin görülməsi zərurətdir və dövlətimiz bu istiqamətdə çox ciddi tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycanın milli mənafeyi tələb edir ki, onun ərazisində yaşayan bütün etnik qruplar arasında mehriban münasibətlər qurulsun və onlar arasında heç bir ayrı seçkiliyə yol verilməsin. Azərbaycan vətəndaşları çox mehriban və humanist millət olduğundan hazırda etnik qruplar arasında heç bir ayrı-seçkilik yoxdur. Lakin buna baxmayaraq həmişə bunu diqqət mərkəzində saxlamaq və bu müsbət ənənəni qoruyub saxlamaq lazımdır.

Azərbaycanın mühüm və həyatı mənafeyinə ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- Azərbaycanın suverenliyinin, iqtisadi müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi;
- Konstitusiya quruluşuna əsaslanan demokratik hüquqi dövlət quruluşu;
- Ölkənin çiçəklənməsi və əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması;
- Qanunlar əsasında milli mənafeyə uyğun beynəlxalq münasibətlərin inkişaf etdirilməsi.

Deməli, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanın əsas problemlərinin-sağlam milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı, milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycanın bütün problemlərin müsbət hələlinin əsasıdır. Təəssüf ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdiyinin ilk illərində milli mənafe birinci yerdə olmalı ikən o ikinci sıraya keçmişdi. Belə hal iqtisadi sistem dəyişikliyinə xarakterik xüsusiyyətidir və bunun bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəb keçid dövrünün çətinlikləri ilə əlaqədardırsa, subyektiv səbəb bir tərəfdən insanların genindən tamahkarlığın olması, digəri isə sovet imperiyası dövründə insanların əksəriyyətinin mənafeviyyətinin yoxsullaşması və inzibati-amirlik sisteminin milli şüurunun formalaşmasına imkan verməməsidir. Lakin bu keçici haldır. Azərbaycanda sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşması prosesində milli şüur formalaşaraq inkişaf edəcək. Bu isə milli mənafeyin üstün tutmağın əsasıdır. Hazırda Azərbaycanda milli mənafeyin birinciliyini təmin etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilir.

- milli şüurun formalaşması və inkişaf etdirilməsi və bu prosesi həyata keçirərkən millətin tarixinə, adət-ənənəsinə və onun keçmiş şöhrətinə istinad edilməsi;

- ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq, onun mənəvi və mədəni dəyərlərini mənfi təsirlərdən qorumaq;

- vətəndaşların azadlığını, hüququnu qorumaq, onun təhlükəsiz yaşamasına, işlə təmin olunmasına nail olmaq;

- elmi-texniki nailiyyətlərə əsaslanaraq milli iqtisadiyyatın formalaşmasına və inkişafına nail olmaq. Bunu isə yalnız milli sahibkarlığı inkişaf etdirməklə təmin etmək olar;

- sənayecə inkişaf etmiş ölkələrlə, habelə müsəlman dövlətləri ilə xarici iqtisadi əlaqələr yaratmaq və onlarla əməkdaşlığı genişləndirmək;

- milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına mane olan cinayətkarlığı və qanun pozuntularını ləğv etmək;

- təhsilin, elmin və mədəniyyətin inkişafına qayğıyı gücləndirmək;

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini hər hansı xarici kapitalın hesabına deyil, yalnız elm tutumlu daxili istehsal yaradan və inkişaf etdirən milli sahibkarlıq təmin edə bilər. Bunu nəzərə alaraq milli sahibkarlığın formalaşmasına hərtərəfli qayğı və kömək göstərmək;

- dünyada Azərbaycanın mənafeyinin təhlükəsizliyini təmin edə bilən etibarlı sistem yaratmaq;

- Azərbaycanın milli mənafeyinə zərbə vura bilən hər hansı xarici qüvvəyə qarşı alternativ silahlı qüvvəni formalaşdırmaq¹.

Milli təhlükəsizliyə hədə-qorxu ölkənin milli mənafeyi ilə sıx bağlıdır. Hər bir konkret halda dövlət onların qarşısını almaq üçün müəyən forma və metodlar seçir. Belə ki, dövlət onlara cavab vermək və qarşısını almaq üçün xüsusi orqanlar yaradır, güc və vasitələr seçir. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi hədələrin bütün növlərinə- həm qlobal, həm də regional hədələrə məruz qalmış və qalmaqdadır. Onun təzahür formaları-siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, ekoloji və başqalarıdır.

¹ “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu

Hazırda Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini hədələyən, ona qorxu törədən başlıca sahələr aşağıdakılardır: iqtisadi, elmi-texniki cəhətdən geri qalması, əhalinin sosial vəziyyətinin aşağı səviyyədə olması, insan amilinin mərkəzində duran və sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında əsas rol oynayan mənəviyyatla bağlı problemlər, ekoloji və demoqrafik fəlakət və b. Lakin göstərilən hədələrin və təhlükələrin qarşısının alınması mümkündür. Bunun üçün onların baş verəcəyini hiss etmək və onu qabaqlamaq əsas məslədir. Çünki hadisə baş verdikdən sonra onu aradan qaldırmağa çalışmaqdan əvvəl qabaqcadan hiss edərək onun qarşısını almaq daha sərfəlidir. Buna görə də aşağıdakı şərtlərə əməl edilməlidir:

- ümummilli vəzifəni yerinə yetirmək üçün millətin birləşməsi, millətin öz ölkəsinin təhlükə, hədə qarşısında qalmasını dərk etməsi və şəxsi mənafeyi milli mənafehdən arxa plana çəkməyi bacarmasıdır;

- ümummilli mənafeyi qorumaq, cəmiyyətin sabit və milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafına təminat vermək imkanına malik olan möhkəm dövlət institutlarının yaranması;

- dövlət tərəfindən millətin mənəviyyatının sağlamlanması, mədəniyyəti və elmi-texniki inkişaf sürətləndirmək üçün kompleks tədbirlərin görülməsi;

- dövlətin ümumi sabitliyini qoruyub saxlamaq və imkan daxilində heç bir hərbi konfliktə iştirak etməmək;

- milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında insan amilinin rolunun artmasını nəzərə alaraq respublikamızda hər şeydən əvvəl əhalinin istehlak tələbatının ödəyən iqtisadiyyatın formalaşdırılmasıdır;

- Azərbaycanın mənafeyini təmin edən prinsipi əsas tutaraq bütün dövlətlərlə normal münasibət qurulması və inkişaf etdirilməsi;

- Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə bilən güclü milli ordunun yaradılması və onun inkişafına daim qayğı göstərilməsi;

- BMT, ATƏT və başqa beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bütün dövlətlərlə qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq münasibətlərinin davam etdirilməsi;

- lazım olduğundanda artıq ordu saxlanması;

- MDB ölkələri ilə inteqrasiya prosesinin genişləndirilməsi.

İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi hər bir dövlət üçün milli və iqtisadi təhlükə sadədən başlayaraq mürəkkəbə doğru gedir və onun qarşısı vaxtında alınmaması sonralar daha böyük təhlükələr törədə bilər. Cəmiyyət özü canlı bir orqanizmdir. İnsanın hər hansı orqanının ağrması bədəndə xəstəliyin başlamasını xəbər verir. Əgər onun qarşısı vaxtında alınmasa daha böyük fəsadların törədəcəyi şübhəsizdir. Bu baxımdan milli təhlükəsizliyin hədə-qorxu forması milli təhlükənin başlanğıcı olduğu üçün hər bir müstəqil dövlət, o cümlədən Azərbaycan dövləti buna vaxtında cavab verməlidir. Məsələn, İran İslam Respublikasının gəmilərinin bu yaxınlarda Azərbaycanın Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsinə daxil olması, İran təyyarələrinin Azərbaycanın sərhədini pozması, informasiya vasitələri ilə Azərbaycan əleyhinə təbliğat aparması dövlətimizə qarşı hədə-qorxu gəlmək deməkdir.

2.3. İqtisadi inkişafı təmin edən dövlət tədbirləri sisteminin hüquqi təminatı

İnsan cəmiyyət şəklində təbiətlə, həm də öz aralarında münasibətə girməsə, maddi nemətlər istehsalı mümkün olmadığı kimi dövlətlər də bir-birilə müxtəlif istiqamətlərdə normal münasibətlər yarada bilməzlər və öz mövcudluqlarını saxlaya bilməzlər. Lakin cəmiyyətin inkişafının bazar iqtisadiyyatının tənzimlənən mərhələsinə kimi bu məsələlərin beynəlxalq miqyasda tənzimlənməsinə zərurət yaranmamışdı. Elmi-texniki inqilabın baş verməsi ilə əlaqədar bir çox global problemlər yaranmışdır. Buraya sülhün qorunub saxlanması, yoxsulluğun, işsizliyin çoxalması, ekoloji gərginliyin artması, beynəlxalq terrorizm və başqaları daxildir. Bu global problemlərin yaranmasından bütün dövlətlər bu və ya başqa dərəcədə iştirakçı olduqlarına görə, həm də bunların həllinə hər hansı dövlətin gücü çatmadığından bütün dövlətlər global problemlərin həllində öz güclərini birləşdirməyə məcbur olmuşlar. Digər tərəfdən, bir ölkədə yaranmış hər hansı bir böhran qonşu dövlətə və tədricən bütün dünya dövlətlərinin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinə təhlükə törədir.

İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Cozef E.Stiqlitz yazır¹: “Beynəlxalq hesablaşmalarda belə bir pozulmaz qanun vardır: dünya üzrə bütün kəsirlərin məbləği bütün müsbət saldoların məbləğinə bərabər olmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, əgər Çin və Yaponiya müsbət ticarət saldosa malik olduqlarını elan edirsə, onda bir sıra digər ölkələr yəqin ki, ticarət kəsirinə malikdirlər”. Məhz beynəlxalq təşkilatlar da global təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. Milli və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması hər bir dövlətin milli iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynadığına görə, bunun özü isə beynəlxalq sabitliyin mövcudluğu ilə sıx əlaqədar olduğundan bütün dövlətlər beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmaqda maraqlıdırlar.

Elmi-texniki inqilabın genişləndiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının aktuallığı günü-gündən artmaqdadır. İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının bir çox amilləri vardır. Bunlar bir- birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və bir- birini şərtləndirirlər. Onlar mürəkkəb sistem təşkil edir və onları ayrılıqda öyrənməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmur. Buna görə də ona sistemli prinsiplə yanaşaraq iqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemini yaratmaq və ondan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

İqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemi pilləli quruluşa malikdir və aşağıdakı səviyyələrdə çıxış edir: - ölkə, region, müəssisə və şəxs. Hansı səviyyədə olmasından asılı olmayaraq onun tərkibinə aşağıdakılar daxil olmalıdır:

- proqnozlaşdırma;
- iqtisadi təhlil;
- planlaşdırma;
- təşkil etmə;
- çevik idarəetmə;
- hesabat;
- nəzarət.

---

¹ A. Piriyev “Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik” 2008, 126

Bu sistemi yaratmaq üçün sistemli təhlil metodunu tətbiq etmək zəruridir. Çünki bunun köməyi ilə vahid sistemin elementlərini müəyyən etmək və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ümumi istiqamət və vəzifələrini müəyyən etmək mümkün olur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həm xarici - iqtisadi sosial, həm də daxili sosial-iqtisadi təhlükəni aradan qaldırmaq əsas məsələdir. Xarici sosial-iqtisadi təhlükəyə aşağıdakıları aid etmək olar: Azərbaycanın sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin xammal - yanacaq əlavəsinə çevrilməsi meylinin artması. Azərbaycanın ixrac etdiyi əmtəələrin çox hissəsinin xam neftin payına düşməsi bunu sübut edir. Bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük təhlükə törədə bilən amillərdir. Ona görə də dövlətimiz bunun qarşısını almaq üçün bir çox tədbirlər görür. Bu tədbirlərə daxildir:

- ✓ Təbii resursların səmərəli istifadə edilməsi və ona nəzarətin gücləndirilməsi;
- ✓ Yanacaq-xammal resurslarının hasilatı və emalı sahəsində modernləşdirmə siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi;
- ✓ Rəqabət qabiliyyətli texnologiyaya keçilməsi;
- ✓ İdxaldan asılılığın azadılması;
- ✓ Dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edərək çıxaran istehsala kömək edilməsi və son məhsul istehsalının xüsusi çəkisinin artırılması;
- ✓ İxracın diversifikasiyası, yəni bir - birilə əlaqəsi olmayan bir çox məhsulların çeşidlərinin və istehsal həcmünün eyni vaxtda inkişaf etdirilməsi;
- ✓ Xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyində ən çox daxili sosial - iqtisadi təhlükə ölkənin iqtisadiyyatının strukturunun formalaşmasını təşkil edən göstəricilərin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında bu göstəricilər həddindən artıq çoxdur. Bunlar bir - birilə qarşılıqlı əlqədə fəaliyyət göstərərək bir - birini şərtləndirsə də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında əhəmiyyətinə və yerinə görə fərqlənirlər. Məhz buna görə də həmin göstəriciləri ayrıca səciyyələndirmək lazımdır.

✓ Respublikamızda ÜDM- in xüsusi çəkisi durmadan artmaqda davam edir. Nəzərə alsaq ki, müstəqillik illərindən sonra əhalinin artımında kütləvilik xarakter alıb, yenə də buna baxmayaraq adambaşına düşən ÜDM - un həcmnin ilbəil artması davam edir.

Əhalinin gündən - günə artan tələbatının ödənilməsində dövlət yaşayış minimumuna da əsaslı şəkildə önəm verir. Nəzərə alsaq ki, əhalinin tələbatı gündəgündən artmaqda davam edir, məhz bu tələbatın ödənilməsinə dövlət əsaslı şəkildə nəzarət etməyi həyata keçirməlidir.

Dövlətin digər dövlətlərdən asılı vəziyyətdə inkişafı sonda dövlət borcunun yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da ölkənin inkişaf strukturunun tamamilə dayanması, daxili stabilliyin gərginləşməsini səciyyələndirir. Xalis milli məhsulun həcmnin yüksək olması ölkə ərazisində istehsal olunan ÜDM - un həcmindən bilavasitə asılıdır.

Ümumi milli məhsulun dəyərindən amortizasiya ayırmalar çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinə xalis milli məhsul deyilir. Ümumilikdə Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi göstəricilərinin vəziyyəti haqqında qismən də olsa məlumat verməyə çalışdıq. Baxmayaraq ki, bu göstəricilərin əksəriyyəti müstəqillik illərindən sonra əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmişdi, lakin yenə də Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması göstəriciləri sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən çox aşağıdır. Təbiidir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası bu reallığı özündə əks etdirməlidir.

Keçid iqtisadiyyatının formalaşdığı bir şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi uzunmüddətli strateji bir problem olmaq etibarilə bilavasitə iqtisadiyyatın və xalqın normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu problemi həll etmək üçün istər makro, istərsə də mikro səviyyədə iqtisadi inkişafın bütün istiqamətlərinə əsaslanan iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası hazırlanmalıdır. Bu konsepsiyada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sisteminin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə keçid dövrünün müxtəlif mərhələlərində milli iqtisadiyyatın formalaşması və transformasiyasına dair qəbul edilmiş hər hansı bir qanun və normativ - hüquqi aktlar əvvəllər qəbul edilmiş sənədlərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Həm də siyasi,

iqtisadi, mənəvi və milli mentalitetlə bağlı mənafelər, prinsiplər iqtisadi islahatların gedişi ilə uzlaşdırılaraq onların sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə nail olmaq lazımdır.

Qloballaşma şəraitində bazar iqtisadi sisteminin təsiri ilə dövlətin yeni müstəqil vəzifəsi kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması vacib məsələlərdən biridir. Hər şeydən əvvəl "təhlükəsizlik", "təhlükəsizlik sistemi", "iqtisadi təhlükəsizlik", "ərzaq təhlükəsizliyi", "ekoloji təhlükəsizlik" anlayışlarının mahiyyəti ilə tanış olaq.

"Təhlükəsizlik" dedikdə, cəmiyyətin mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edən mənafelərinin mühafizə olunması vəziyyəti, inkişaf meyllərinin tərkibinin daxili və xarici təhlükələrdən qorunması başa düşülür.

"Təhlükəsizlik sistemi" - ölkənin bütün sahələrində mövcud olan və özünü göstərən çox mürəkkəb sistem - vahid orqanizmdir. Öz məzmununa görə beynəlxalq, regional, milli (dövlət, bölgə və fərdi) təhlükəsizlik formalarını aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar¹:

- hərbi;
- elmi-texnoloji;
- sosial;
- siyasi;
- demoqrafik;
- iqtisadi;
- genetik;
- informasiya;
- enerji;
- mədəniyyət;
- intellektual;
- hüquqi.

Şübhəsiz, təhlükəsizlik sistemində iqtisadi təhlükəsizlik prioritet təşkil edir. İqtisadi təhlükəsizlik problemi öz növbəsində kompleks və geniş spektrdə məsələlərin

---

¹ "Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu

həllini özündə ehtiva edir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: ekoloji, ərzaq, məşğulluq, təhsil, informasiya təminatı, tibbi xidmətlər, mənzil-məişət xidmətləri, real gəlirlər, pensiya təminatı, fərdi əmanətlərin mühafizəsi və s.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, iqtisadi, siyasi, hüquqi şərtlərin elə uyğunluğu dərk olunur ki, onlar uzunmüddətli perspektivdə daha səmərəli üsullarla əhalinin hər nəfərinə maksimum miqdarda iqtisadi resursların dayanıqlı, sabit və dinamik inkişafını təmin etmiş olsun.

Bazar iqtisadiyyatı keçid dövrünü yaşayan əksəriyyət ölkələrin iqtisadiyyatında bu və ya digər formada aşağıdakı təhlükələri ayırmaq olar:

- 1) iqtisadiyyatın struktur deformasiyasının güclənməsi;
- 2) elmi-texniki potensialın dağılması və investisiya, innovasiya aktivlərinin azalması;
- 3) ölkənin inkişaf etmiş ölkələrin yanacaq-xammal periferiyasına çevrilməsi meyilləri;
- 4) idxaldan asılılığın güclənməsi;
- 5) ölkədən valyuta resurslarının axını;
- 6) cəmiyyətdəki əmlak təbəqələşməsinin dərinləşməsi;
- 7) xarici borcun artımı;
- 8) iqtisadiyyatın hədsiz açıqlığı;
- 9) iqtisadi münasibətlərin kriminallaşması və s.

Beynəlxalq və regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir göstərə bilər. Bu hər şeydən əvvəl orada iştirak edən dövlətlərin “xüsusi çəkisindən”, onların daxili quruluşundna, həmin regionda təhlükəsizlik sistemində iştirak edən dövlətlərin işlənilib hazırladığı kursun həyata keçirilməsindən, iştirakçıların bəzilərinə ikili standartla yanaşmağın olub-olmamasından asılı olur.

İndiyə qədər beynəlxalq qlobal təhlükəsizlik sisteminin qorunub saxlanmasında beynəlxalq təşkilat olan BMT məəyyən rol oynamışdır. Bu beynəlxalq təşkilat sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə yaradılmışdır. Buraya müstəqil dövlətlər könüllü surətdə daxil olurlar. Bu beynəlxalq təşkilat demək olar ki, bütün istiqamətlərdə təhlükəsizliyi təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. BMT-nin

beynəlxalq hüquq əsasında qəbul olunmuş nizamnamə və məramnaməsi mövcuddur. Eyni zamanda onun çıxardığı qətnamələrin həyata keçirilməsinə nəzarət və icra mexanizmi də vardır. İraq və Yuqoslaviya hadisələrinin həll edilməsində BMT öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirdi. 2001-ci il 11 sentyabrda baş verən dəhşətli terror hadisələri zamanı BMT-yə daxil olan dövlətlər antiterror koalisiyasında birləşərək beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük gücə malik olduqlarını bir daha nümayiş etdirdi. BMT-nin iri dövlətləri nəinki Əfqanıstanda uğurlu antiterror əməliyyatı həyata keçirdilər, həm də bütün dünyada terror ocaqlarını məhv etməyi öz qarşılarına məqsəd qoydular. Təəssüf ki, həmin beynəlxalq təşkilatın bəzi dövlətlərə ikili standartla yanaşması da vardır. Məsələn, Qarabağ problemi ilə əlaqədar olaraq onun çıxardığı dörd qətnamənin heç birinin həyata keçirilməməsi, ona məhəl qoyulmaması, BMT-nin isə buna laqeyd münasibəti, Ermənistan dövlətinə qarşı heç bir sanksiya qəbul etməməsi xoşagəlməz hadisə deyil. İşğalçı, təcavüzkar Ermənistanın arxasında bəzi qüvvələrin durması sirr deyil. Onlar Ermənistana maddi və mənəvi kömək göstərməklə Azərbaycana qarşı işğalçılığı təhrik etdiklərinə görə onu beynəlxalq təşkilatların hər cür sanksiyasından müdafiə edirlər. Bununla özünün daxil olduğu beynəlxalq təşkilatı nüfuzdan salmış olur.

Bütün digər beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərini regional sistemə aid etmək lazımdır. Ona görə ki, beynəlxalq və regional sistemlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər və bunları bir-birindən ayrılıqda təsəvvür etmək olmaz. Burada əsas yeri dövlətlərin hərbi və siyasi ittifaqlarda birləşməsi tutur. Belə ittifaqda (blokda) birləşən dövlətlər özlərinin ümumi mənafeələrini müəyyən edirlər və onalrın hər biri qoyulmuş qaydalara əməl etməyə borcludurlar. Bu blokda birləşən dövlətlər öz fəaliyyətlərini siyasi, iqtisadi və hərbi sahədə əlaqələndirirlər. Ona görə ki, bazar iqtisadiyyatı həm demokratiyanın inkişafını, həm də milli şüurun, milli təfəkkürün formalaşmasını təmin edir. Hər bir xalq cəmiyyətin inkişafının bu mərhələsindən keçmədən onun milli şüuru formalaşa bilməz, bunsuz isə milli, dini, etnik əlamətlərə görə bir blokda birləşmək mümkün olmaz. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra yaranmış yeni milli türk respublikaları inzibati-amirlik iqtisadi sistemində yaşadıklarına görə o ölkələrin əhalisi bir millət kimi formalaşmamışdır. Buna görə də,

türkdilli respublikalar nəinki bir blokda birləşməyə hazır deyillər, hətta türk dilli xalqların düşməni olan dövlətlərlə əməkdaşlıq etməyi bir-biri ilə mextəlif istiqamətdə iqtisadi, siyasi əlaqələr yaratmaqdan üstün tuturlar. Türkmənistanın, Qırğızistanın, Rusiya və Ermənistan ilə isti münasibətləri buna misal ola bilər. Doğrudur, buna dövlətlərin Rusiyadan iqtisadi asılılığı da təsir göstərir.

Cəmiyyətin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarından biri subyektlərin bir blokda, ittifaqda birləşməsinin əsasında xarakterlərin, məqsədlərin, inkişaf səviyyələrinin və imkanlarının bir-birinə yaxınlığı və tərəflərin buna nə dərəcədə hazır olmasıdır. Bu qanunauyğunluğu yenidən yaranmış türk dövlətlərinə şamil etsək məlum olar ki, Türkiyə istisna olmaqla (Türkiyə artıq bu mərhələni keçmişdir) Azərbaycan bunların içərisində inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına daha tez keçməyə və demokratik cəmiyyət qurmağa hazırdır.

Gənc türk dövlətləri eyni imperiyanın müstəmləkələri olmasına, eyni iqtisadi sistemdə yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan türklərinin milli şüuru dünyagörüşü digər türklərdən yüksəkdir. Bu Azərbaycan xalqının dərin ağıla, müstəsna istedadla, yüksək intellektual səviyyəyə malik olmasını göstərir.

Regional təhlükəsizlik sisteminə daxil olan təşkilatlardan biri “Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Təşkilatdır” (ATƏT). Bu xalis Avropa təşkilatıdır. Bu təşkilatın əsas vəzifəsi münaqişədə olan dövlətlərə məsləhət verməkdir. Onların verdikləri təkliflərin həyata keçirilməsi mexanizmi yoxdur. Bu regional beynəlxalq təşkilatlarda da hadisələrə, dövlətlərə ikili standartla yanaşmaq mövcuddur. Torpağı işğal olunan Azərbaycanla işğalçı Ermənistan eyni gözlə baxırlar, hətta Azərbaycanı təslimçi sülhə təhrik etmələri buna sübutdur. ATƏT-in Minsk qrupunun Dağlıq Qarabağ haqqında verdiyi təkliflərin hamısı Ermənistanın xeyrinədir və bu təkliflər dolayısı ilə onun işğalına haqq qazandırmaq deməkdir. Buna görə də bu təşkilatı beynəlxalq regional təhlükəsizliyi təmin etməkdə real qüvvə saymaq olmaz və buna görə də onun yenidən qurulmasına ehtiyac vardır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə dünyanın müxtəlif regionlarında bir çox təşkilatlar yaranmışdır. Amerika dövlətlərinin (Mərkəzi

Amerika) təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Liqası, Cənubi Asiyada, Cənubi-Şərqi Asiyada yaradılmış təşkilatlar bu qəbildəndir.

Regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində dünyanın ayri-ayrı rayonlarında mövcud olan blok və təşkilatlar da müəyyən əhəmiyyət kəsb edirlər. Məsələn, Avropada kənarda Sakit okean hövzəsində yaradılmış hərbi-siyasi blok bu regionda yerləşən dövlətlər arasında təhlükəsizliyin təmin olunmasında müəyyən rol oynayır.

Regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında ikitərəfli saziş, qarşılıqlı yardım, eyni zamanda hərbi sahə haqqında müqavilələrin bağlanması da mühüm rol oynayır. Məsələn, ABŞ və Yaponiya, ABŞ-la Cənubi Koreya arasında bağlanan müqaviləni buna misal göstərmək olar. İkinci dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra Şimali Atlantika Təşkilatı (NATO) hərbi blokunun yaradılması bütün (1949) dünya dövlətlərinin iki lagerə bölünməsinə sürətləndirmişdir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı sistemi istiqamətində inkişaf edən dövlətlər NATO-nun ətrafında, sosialist sistemdə daxil olan ölkələr isə Varşava hərbi blokunda birləşdilər. Bu hərbi ittifaqların mövcud olduğu dövrdə onlar arasında daim hərbi üstünlüyü əldə etmək uğrunda mübarizə getmişdir ki, bu da beynəlxalq təhlükəsizlik üçün əngəl törətmişdir.

Regional təhlükəsizlik sisteminə daxil olan təşkilatlardan biri də MDB-dir. Bu regional təşkilatda sabiq SSRİ məkanında yeni yaradılmış gənc milli respublikalar birləşmişlər. Buraya daxil olan dövlətlər bütün sahələrdə əməkdaşlıq etməyi planlaşdırmışlar. Hər bir dövlət bu regional təşkilatdan istifadə edərək öz milli mənafeyini, habelə təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bu təşkilata daxil olmuşdur.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da terror hadisəsi beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasının zəruriliyinə diqqəti artırmağı ön plana çəkdi. Bu hadisə ABŞ və Rusiya Federasiyası arasındakı qarşıdurmaya da bir aydınlıq gətirdi. Artıq Rusiya ABŞ ilə hərbi qarşıdumanın perspektivsiz, səmərəsiz olduğunu dərk etmiş və ABŞ-la düşmənçilikdən əməkdaşlığa keçməyə üstünlük vermişdir. Bu hadisə beynəlxalq təhlükəsizliyin inkişafında irəliyə doğru bir addım deməkdir. Amerika rəhbərliyi dünyada təhlükəsizliyi təmin etmək və regional tarazlıq yaratmaq məqsədilə təkcə Avropada deyil, müxtəlif regionlarda yaradılmış hərbi-siyasi təşkilatlarda fəal iştirak

edir. ABŞ iqtisadi təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün siyasi-hərbi bloklarda iştirak etməklə bərabər xammal mənbələrinə, satış bazarlarına daxil olmaq üçün regional iqtisadi cəmiyyətlərə daxil olmağı da unutmur.

ABŞ ekoloji təhlükəsizliyini təmin etməkdə beynəlxalq güclərdən də səmərəli istifadə edir. Bu sahədə informasiya təminatının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə də o müttəfiq ölkələrin informasiya təşkilatlarından da fəal iştirak edir.

Beləliklə, ABŞ-ın milli təhlükəsizlik sisteminin strategiyasında siyasi, iqtisadi və hərbi sahədə öz liderliyini saxlamaq üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda fəal iştirak etməyə üstünlük verilir. Beynəlxalq təşkilatlarda belə fəal iştirak ABŞ-a öz milli təhlükəsizliyini daha yaxşı təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradır.

Qərbin hakim dairələri Mərkəzi və Şərqi Avropada hərbi-siyasi şəraitdən çox narahat olmağa başlamış və Avropanın təhlükəsizliyini təmin edə biləcək yeni təhlükəsizlik modeli axtarmağa başlamışlar. Bununla əlaqədar olaraq onlar NATO-nu qlobal təhlükəsizlik sistemində çevirməyə çalışırlar.

Cəmiyyətin inkişafının qloballaşma mərhələsində dünyanın inkişafının iki əsas konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Dünyanın ekoloji sabit və təhlükəsiz inkişafı
2. Dünya inkişaf sisteminin biosfer konsepsiyası.

Bunlar insanın biosferə ilə qarşılıqlı fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Dünyanın ekoloji sabit və təhlükəsiz inkişaf konsepsiyasının mahiyyəti ətraf mühiti çirkləndirən sahəni ixtisar etmək, bunun əvəzində təbii resurslardan daha səmərəli istifadə etməklə istehsalın səmərəliliyinin yüksəltməyi birinci plana çəkməkdən ibarətdir. Eyni zamanda xammal və təbii resursların daha dərindən emal etməklə son məhsulun çoxalmasına xüsusi fikir vermək və buna nail olmağın mümkünlüyünü əsaslandırmaqdır.

Dünyanın biosfer konsepsiyasının əsasında ekoloji fəlakətin qarşısının alınmasının mərhələli həlli durur. Orada göstərilir ki, bu əsasən iki mərhələdən ibarət olmalıdır. Birinci mərhələdə biosferin sabitliyi özünə qaytarılmalı, ikinci mərhələdə isə sabitləşmə mexanizmi vasitəsilə canlı orqanizm üçün onun adət etdiyi şəraiti

yaratmaq lazımdır. Vəzifə əvvəlcə çirklənmənin qarşısını almaq, onu sabitləşdirmək, sonra isə çirklənməni azaltmaqdır.

Bu iki konsepsiyadan başqa bunlara alternativ olan “davamlı inkişaf” konsepsiyası da vardır. Bu konsepsiya bir çox beynəlxalq elmi konfranslarda müdafiə olunmuşdur. Bunun mahiyyəti təbiətdən səmərəli istifadə etmək və resursların qorunmasını və bərpasını təmin etməkdən ibarətdir.

İqtisadi və təbii resursların məhdud olması faktının təbliği ekoloji təhlükənin qarşısının alınmasında ən yaxşı vasitədir. Bunun üçün insanların sağlam mənəviyyatını formalaşdırmaq lazımdır. İnsanları inandırmaq lazımdır ki, uzun ömür sürmək və sağlam yaşamaq istəyirsənsə təbiətdən normal tələbatı ödəyə biləcək miqdarda maddi nemətlər almaq daha sərfəlidir. Eys-ışrət içərisində yaşamağın xeyrindən çox ziyanı vardır. Məhz dərk olunmuş tələbat bu deməkdir. İnsanların əksəriyyətində belə xarakter formalaşsa təbii resurslardan qənaət və qayğı ilə istifadə etmək mümkün olar. “Davamlı inkişaf” konsepsiyası bu mənada əhəmiyyətlidir. Onun müddəaları aşağıdakılardır.:

- dünyanın inkişafı elə qurulmalıdır ki, bu inkişaf biosferaya dağıdıcı təsir göstərməsin;
- xalqların və ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafının müxtəliflik variantı etiraf edilməlidir;
- planetin ekoloji təhlükəsizliyinin sosial-ədalətli təmin olunmasının qeyri-mümkünlüyü;
- sosial-iqtisadi inkişaf azadlıq və hümanizmə əsaslanmalıdır.

Dünyanın “davamlı inkişaf” konsepsiyasının izah olunan müddəalarından aşağıdakı prinsiplər çıxır.

- ətraf mühit və ekoloji siyasət problemi iqtisadi siyasətin bir hissəsi olmalıdır;
- metodologiya, metodika və digər zəruri normativ sənədlərə iqtisadi qiymət sənaye istehsalından, ətraf mühitdən necə istifadə edilməsi nöqtəyi nəzərdən verilməlidir;

- metodika işlənilib hazırlanarkən ona qiymət sənaye məhsulunun həcminə görə yox, istehsalın bütün mərhələlərində ətraf mühitə necə təsir göstərdiyinə görə verilməlidir;

- xüsusi və dövlət bölmələrində ekoloji cəhətdən təhlükəsiz olan texnologiyanın və elmi-tədqiqat işlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- istehsalda (həm xüsusi, həm də dövlət bölmələrində) təhlükəsizliyi təmin edən və sağlamlığa zərər vurmayan texnika və texnologiya işləyib hazırlayan və istehsala tətbiq edən subyektlərə mekafatların verilməsi;

- həm dövlət, həm də qeyri-dövlət müəssisələrində ekoloji və sənayenin təhlükəsizlik inkişafını təmin edə bilən təhsilli mütəxəssislər hazırlamaq;

- bütün ölkələrdə sənayenin təhlükəsiz və sabit inkişafı haqqında olan informasiya mübadiləsini və yayılmasını həyata keçirmək;

- sənayenin təhlükəsizlik və ekoloji sabitliyini təmin edən xırda və orta sahibkarlara güzəştli maliyyə köməkliliyi göstərmək.

Problemin tədqiqi və təhlili göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatının formalaşması və regional təhlükəsizliyinin təmin edilməsi heç bir dövlətin qarşılaşmadığı çətinliklər şəraitində baş vermişdir. Bu prosesdə qlobal və regional təhlükələrin qarşısının alınmasında necə daxili və xarici siyasət yeritməsindən, onun müsbət tərəflərindən, sağlam milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında ondan nə dərəcədə ağıllı istifadə edilməsindən çox asılıdır. Vətənimizin sağlam milli iqtisadiyyatını formalaşdırarkən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində təbii, iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla yanaşı qlobal və regional təhlükələrin də nəzərə alınması vacibdir. Bu problemin həllində dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti böyük rol oynayır.

FƏSİL III. QLOBALLAŞMA ŞƏRAITINDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ İQTİSADI İNKİŞAFIN HÜQUQI TƏMINATININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasının hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi istiqaməti

Elmi-texniki inqilabın genişləndiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının aktuallığı günü-gündən artmaqdadır. İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının bir çox amilləri vardır. Bunlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və bir-birini şərtləndirirlər. Onlar mürəkkəb sistem təşkil edir və onları ayrılıqda öyrənməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmur. Buna görə də ona sistemli prinsiplə yanaşaraq iqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemini yaratmaq və ondan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həm xarici-iqtisadi sosial, həm də daxili sosial-iqtisadi təhlükəni aradan qaldırmaq əsas məsələdir. Xarici sosial - iqtisadi təhlükəyə aşağıdakıları aid etmək olar: Azərbaycanın sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin xammal-yanacaq əlavəsinə çevrilməsi meylinin artması. Azərbaycanın ixrac etdiyi əmtəələrin çox hissəsinin xam neftin payına düşməsi bunu sübut edir. Bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük təhlükə törədə bilən amillərdir. Ona görə də dövlətimiz bunun qarşısını almaq üçün bir çox tədbirlər görür. Bu tədbirlərə daxildir:

- ✓ Təbii resursların səmərəli istifadə edilməsi və ona nəzarətin gücləndirilməsi;
- ✓ Yanacaq- xammal resurslarının hasilatı və emalı sahəsində modernləşdirmə siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- ✓ Rəqabət qabiliyyətli texnologiyaya keçilməsi;
- ✓ İdxaldan asılılığın azadılması;
- ✓ Dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edərək çıxaran istehsala kömək edilməsi və son məhsul istehsalının xüsusi çəkisinin artırılması;

- ✓ İxracın diverfikasiyası, yəni bir - birilə əlaqəsi olmayan bir çox məhsulların çeşidlərinin və istehsal həcmnin eyni vaxtda inkişaf etdirilməsi;
- ✓ Xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyində ən çox daxili sosial-iqtisadi təhlükə ölkənin iqtisadiyyatının strukturunun formalaşmasını təşkil edən göstəricilərin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında bu göstəricilər həddindən artıq çoxdur. Bunlar bir birilə qarşılıqlı əlqədə fəaliyyət göstərərək bir-birini şərtləndirsə də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında əhəmiyyətinə və yerinə görə fərqlənirlər. Məhz buna görə də həmin göstəriciləri ayrıca səciyyələndirmək lazımdır. Respublikamızda ÜDM-in xüsusi çəkisi durmadan artmaqda davam edir. Nəzərə alsaq ki, müstəqillik illərindən sonra əhalinin artımında kütləvilik xarakter alıb, yenə də buna baxmayaraq adambaşına düşən ÜDM-in həcmnin ilbəil artması davam edir.

İqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemi pilləli quruluşa malikdir və aşağıdakı səviyyələrdə çıxış edir-ölkə, region, müəssisə və şəxs. Hansı səviyyədə olmasından asılı olmayaraq onun tərkibinə aşağıdakılar daxil olmalıdır: proqnozlaşdırma, iqtisadi təhlil, planlaşdırma, təşkil etmə, çevik idarəetmə, hesabat və nəzarət. Bu sistemi yaratmaq üçün sistemli təhlil metodunu tətbiq etmək zəruridir. Çünki bunun köməyi ilə vahid sistemin elementlərini müəyyən etmək və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ümumi istiqamət və vəzifələrini müəyyən etmək mümkün olur.

Respublikanın inflyasiya göstəricilərini təhlil edərkən, bu il inflyasiyanın səviyyəsinin yüksək olduğunu söyləmək olar. Ümumilikdə dövlətin birrəqəmli inflyasiya göstəricisi sisteminə keçmək sahəsində apardığı siyasətin bu günə qədər reallaşmamasını görmək olur. Bu günkü gündə yeni-yeni iş yerlərinin açılması tam olmasa da qismən Respublikada işsizliyin aradan qaldırılmasına öz töhvəsini verməkdədir. İşsizlik problemi bu günkü gündə dövlətin qarşısında duran ən aktual məsələlərdəndir. Əvvəlki illərə nisbətən müqayisə apardıqda, yeni açılmış iş yerləri ilə bu problemin qismən azaldığını müşahidə etmək olar:

Respublikanın iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərindən biri də ölkə ərazisində yoxsulluğun hansı səviyyədə olmasıdır. Ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi idən-ilə

azalırsa, bu ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasının düzgün həyata keçirilməsinə dəlalət edir. Yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq üçün yaşayış minimumunu artırmaq, yeni- yeni iş yerlərini açmaqla işsizliyin səviyyəsini tamamilə azaltmaq lazımdır.

Xalis milli məhsulun həcmnin yüksək olması ölkə ərazisində istehsal olunan ÜDM- un həcmindən bilavasitə asılıdır. Ümumi milli məhsulun dəyərindən amortizasiya ayırmalar çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinə xalis milli məhsul və yaxud ümumi milli gəlir deyilir. Müstəqillik illərindən sonra aparılan səmərəli fəaliyyətin nəticəsidir ki, Respublikada sərəncamda qalan xalis milli gəlirin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır:

Ümumilikdə Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi göstəricilərinin vəziyyəti haqqında qismən də olsa məlumat verməyə çalışdıq. Baxmayaraq ki, bu göstəricilərin əksəriyyəti müstəqillik illərindən sonra əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmişdi, lakin yenə də Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması göstəriciləri sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən çox aşağıdır. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə yaşaması ilə izah olunur. Təbiidir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası bu reallığı özündə əks etdirməlidir.

Qloballaşma dövründə dövlətin kompleks təhlükəsizliyinin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm atributlarından və komponentlərindən biri kimi ərzaq təhlükəsizliyi çıxış edir. "Ərzaq təhlükəsizliyi" dedikdə, müvafiq ehtiyatlar, potensial və zəmanətlərlə təmin olunmuş dövlətin qəbul edilmiş norma və standartlara uyğun olan həcmdə, keyfiyyətdə və çeşiddə əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyacını ödəyə bilmək qabiliyyəti başa düşülür. "Ərzaq təhlükəsizliyi" anlayışının bu cür izahı 2 aspektdə malikdir: Sosial-iqtisadi aspekt (tələbatı təmin etmək qabiliyyəti) və siyasi-iqtisadi aspekt (bu tələbatları təmin etmək üçün ölkənin daxili ehtiyatları və aqrar sənaye potensialını səfərbərliyə almaq qabiliyyəti). Bunlar ərzaq zərərsizliyinin səviyyəsi, meyarları və göstəriciləri sistemində reallaşır. Bununla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyi üçün göstəricilərin özü deyil, onların həddi (kritik) mənalara əsas əhəmiyyət kəsb edir. Ərzaq təhlükəsizliyini həm daxili, həm də xarici təhlükələrlə bağlamaq lazımdır. Bu zaman daxili amillərin təsir miqyası xarici amillərdən daha

çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi problemi bütün dünya dövlətləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinə qarşı həm institutsional, həm də icra xarakterli işlərin görülməsini tələb edir. Bu problemə dövlət tərəfindən göstərilən Ərzaq Təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılmasında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 640 sayılı 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı"nda və digər sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

“Ərzaq təhlükəsizliyi Konsepsiyası” ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ərzaq təminatı sahəsində problemlərin aradan qaldırılmasını, ərzaq təhlükəsizliyinin kəmiyyət, keyfiyyət, iqtisadi və sosial aspektlərini, ərzaq təhlükəsizliyi siyasətini, bu sahədə hüquqi-normativ və təşkilati tədbirlər proqramının əsaslarını müəyyən edir.

“Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası”nın əsas məqsədi ölkənin ərzaq müstəqilliyinə nail olmaq, əhalinin bütün kateqoriyalarının stabil surətdə keyfiyyətli ərzaq məhsulları əldə etmələrinə şərait yaratmaqdan və fəvqəladə hallar üçün ərzaq təminatını təşkil etməkdən ibarətdir.

Respublikamızda həyata keçirilən islahatların əsas məqsədlərindən biri ölkənin ərzaq müstəqilliyinə nail olunması və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olsa da, indiki dövrdə bu sahədə ciddi təhlükələr yaranmışdır. Belə ki, islahatların elmi əsaslandırılmış qaydada və sosial bərabərliyin təmin olunması şəraitində aparılmaması, mövcud bank, maliyyə-kredit, vergi, qiymət siyasəti nəticəsində aqrar istehsal infrastrukturuları tamamilə dağıdılmış, yeniləri isə yaradılmamışdır. Daxili ərzaq istehlakı bazarı rejimə xidmət edən bir qrupun vasitəçiliyi ilə və mənafeyi naminə xarici istehsalçıların inhisarına verilmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində aparılan siyasət bir-biri ilə sıx əlaqəli olan aşağıdakı aspektlərlə səciyyələnir:

1. Kəmiyyət aspektləri;
2. Keyfiyyət aspektləri;
3. İqtisadi və sosial aspektlər.

Kəmiyyət aspektləri ölkə əhalisinin bütün kateqoriyalarının bioloji normalar səviyyəsində ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsini və fəvqəladə hallar üçün kifayət edəcək miqdarda ərzaq ehtiyatının mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Keyfiyyət aspektləri ərzaq məhsullarının sanitar-gigiyena, ekoloji, tibbi-bioloji normalara uyğunluğunu və müvafiq standartlara uyğunluq səviyyəsini xarakterizə etməklə yanaşı, istifadəsinin insan orqanizminə təhlükəli və zərərli təsiri ehtimalı (risqi) ilə səciyyələnir.

Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsində makroiqtisadi və sosial aspektlər Milli İqtisadi Təhlükəsizlik Strategiyasının və Sosial Reabilitasiya və İnkişaf Proqramının ümumi kontekstindən irəli gələn vəzifələri özündə əks etdirməklə aparılan siyasətin aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, milli valyutanının dayanıqlığının və dönrəliliyinin artırılması istiqamətində aparılan ümumi tədbirlər;
- Ərzaq istehlakı bazarında makro-tələbatla makro-təklif arasında tarazlığın təmin olunması;
- Transmilli aqrobiznes və beynəlxalq ticarət qurumları ilə səmərəli əməkdaşlıq;
- İşsizliyin və yoxsulluğun aradan qaldırılması, ailə və fərdi alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi hesabına minimum istehlak büdcəsinin ödənilməsi istiqamətində aparılan tədbirlər.

Konsepsiyanın həyata keçirilməsində bir sıra taktiki tədbirlər nəzərdə tutulur ki, bunların əsasını aşağıdakılar təşkil edir:

- Qanunvericilik tədbirləri;
- Təşkilati tədbirlər;
- Yardımçı tədbirlər.

Qanunvericiliklə əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsində aidiyyəti olan qanunverici aktların (aqrar islahatlara aid Qanunlar, "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında", "Əmtəə nişanları haqqında", "Baytarlıq təbabəti haqqında", "Bitki karantini haqqında

Qanunlar" və s.) tətbiqini çətinləşdirən ziddiyyətli məqamların və boşluqların aradan qaldırılması, ərzaq təhlükəsizliyi baxımından ekspertizası;

- "Taxıl haqqında" Qanunun hazırlanması;
- Milli sertifikatlaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edən Qanunların icrasına nəzarət edən orqanların hüquq və səlahiyyətlərindəki paralelçiliyin, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və səmərəli nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Təşkilati tədbirlər ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi sferasını əhatə edən müvafiq orqanların (ilk növbədə Milli Təhlükəsizlik, Kənd Təsərrüfatı, İqtisadiyyat, Maliyyə, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, Səhiyyə Nazirlikləri, Dövlət Gömrük və Baytarlıq Komitələri və s.) rəhbərlərindən ibarət birgə komissiyanın yaradılmasını nəzərdə tutur.

Yardımcı tədbirlər əsasən maarifləndirmə, təbliğat və informasiya xarakteri daşımaqla aşağıdakıları nəzərdə tutur¹:

- Ərzaq məsələləri ilə əlaqədar milli ənənələrimizə və mətbəximizə yad olan elementləri təbliğ edən, milli istehsalımızı sıxışdıran reklam və digər təbliğat materiallarının məhdudlaşdırılması;
- Milli istehsalın və ev təsərrüfatçılığının üstünlüyünü əks etdirən və inkişafını stimullaşdırılmasına köməklik edən metodiki materialların, kitab və bukletlərin hazırlanması;
- Əhalinin sanitar-gigiyena, səmərəli və sağlam qidalanma və istehsalat mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində maarifləndirilməsi;
- Ərzaq məhsullarının istehsalı və istehlakı sahəsində ictimai peşəkar birliklərin yaradılmasının təşkili.

Yeni iqtisadi şəraitin formalaşdığı bir şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi uzunmüddətli strateji bir problem olmaq etibarilə bilavasitə iqtisadiyyatın və xalqın normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu problemi həll etmək üçün istər makro, istərsə də mikro səviyyədə iqtisadi inkişafın bütün istiqamətlərinə əsaslanan iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası hazırlanmalıdır. Bu konsepsiyada həyata

¹ N. Məmmədov "Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi "Bakı: "Elm", 2009, 43 s.

keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sisteminin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə keçid dövrünün müxtəlif mərhələlərində milli iqtisadiyyatın formalaşması və transformasiyasına dair qəbul edilmiş hər hansı bir qanun və normativ- hüquqi aktlar əvvəllər qəbul edilmiş sənədlərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Həm də siyasi, iqtisadi, mənəvi və milli mentalitetlə bağlı mənafelər, prinsiplər iqtisadi islahatların gedişi ilə uzlaşdırılaraq onların sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə nail olmaq lazımdır.

3.2. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadi təhlükəsizliyinin institusional bazasının formalaşdırılması istiqamətləri

Müstəqilliyin ilk dövründə gənc respublika Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalmış, daxili qeyri-sabitlik, iqtisadi böhran, keçid dövrünün çətinlikləri və digər ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Xəzər-Qafqaz məkanında regional əməkdaşlıq üçün olduqca mühüm, bir çox hallarda isə həlledici dövlət olub, xüsusən enerji və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynamaqdadır. Bu ümumi strategiyanın başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikasının çiçəklənməsi, davamlı inkişafı və əhalinin rifahının təmin edilməsindən, eləcə də bütün regionda təhlükəsizlik və sabitliyin təmin olunmasına töhfə verməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avratlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti onun suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillərin məcmusudur. Qərb və Şərq dünyalarının qovuşduğu coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikası bir çox

sivilizasiyaların müsbət məqamlarını özündə cəmləşdirmişdir. Avropanın mütərəqqi dəyərlərini paylaşan və Avratlantik təhlükəsizlik arxitekturasının ayrılmaz bir halqası olan Azərbaycan Respublikası bu məkanın təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verməkdədir. Eyni zamanda, islam dünyasının bir hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası bu mədəniyyətin irs və təfəkkürünü bölüşür. Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi və hazırda qeyri-sabit olan region dostluq və əməkdaşlıq ruhlu regional və beynəlxalq tərəfdaşlarla birlikdə inkişaf üçün səmərəli istifadə oluna biləcək geniş potensiala və imkanlara malikdir. Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii ehtiyatları ölkənin çiçəklənməsi və milli rifahın təmin olunması üçün perspektivlər açır, onu beynəlxalq əhəmiyyətli enerji mənbəyi və beynəlxalq enerji təchizatı şəbəkəsinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

Azərbaycan Respublikasının və tərəfdaş ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafına artıq töhfə verən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi, neft və qaz boru kəmərlərinin inşası region ölkələrinin əməkdaşlığının bariz nümunəsidir. Ölkənin yerləşdiyi coğrafi şərait ona mühüm üstünlüklər verməklə yanaşı, eyni zamanda, onu bir sıra təhlükəsizlik problemləri ilə də üzləşdirir. Bu problemlərin ən ağır və bariz nümunəsi Azərbaycan Respublikasının qonşu Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalması və bunun nəticəsində ölkə ərazisinin bir hissəsinin işğal olunması və təxminən bir milyon azərbaycanlının məcburi köçkün və qaçqına çevrilməsidir. Təcavüz zamanı Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına qarşı soyqırımı və terror aktları daxil olmaqla, sülhə və insanlığa qarşı ən ağır cinayətlər törədilmişdir və zəbt olunmuş ərazilərdə transsərhəd mütəşəkkil cinayətkar, o cümlədən beynəlxalq terrorçu qruplar tərəfindən qeyri-qanuni fəaliyyət həyata keçirilməkdədir.

İndiki Ermənistan və Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində azərbaycanlılara məxsus tarixi, mədəni və arxeoloji abidələr kütləvi surətdə dağıdılmış, təbii sərvətlər talan edilmiş, ətraf mühitə ciddi ziyan vurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının məruz qaldığı bu təcavüz onun hazırkı təhlükəsizlik mühitində və milli təhlükəsizlik siyasətinin müəyyən edilməsində əsas amildir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti üçün beynəlxalq

terrorçuluq, qeyri-qanuni miqrasiya, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri, narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı və kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi təhdidlərin mövcudluğu dövlət qarşısında müəyyən vəzifələr qoyur.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas vəzifələrdən biri onun milli təhlükəsizliyinə təhdidlərin aradan qaldırılması və ya nəzarətdə saxlanmasıdır. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə təhdidlər aşağıdakılardır: Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu əleyhinə qəsdlər . Beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq hər bir dövlətin onun müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu əleyhinə yönəlmiş açıq və gizli fəaliyyətdən özünü qorumaq hüququ vardır. Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı Ermənistanın təcavüzkar siyasəti bu cür fəaliyyətin bariz nümunəsidir.

Ölkənin sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatında aparılan islahatlara və əldə edilən mühüm nailiyyətlərə baxmayaraq, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ciddi siyasi və sosial çətinliklər yaradır. Bu problem Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına qarşı ən ciddi təhdiddir və regiondan kənara da öz təsirini göstərməkdədir. Münaqişənin tənzimlənməsinin nəticələrindən asılı olmayaraq, monoetnik dövlətçilik, etnik təmizləmə və ərazi ekspansionizminin Ermənistanın dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi qalmasının iki ölkə arasında münasibətlərə gələcəkdə də mənfi təsir göstərəcəyi qaçılmazdır. Respublikanın demokratik dövlət quruluşu əleyhinə çalışan müəyyən daxili və xarici qüvvələrin dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə qarşı cəhdləri milli təhlükəsizliyə təhdid törədən mümkün fəaliyyətlər sırasındadır.

- Separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm. Separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizm özünün istənilən formasında dövlətin və cəmiyyətin fundamental əsaslarını sarsıtmaqla, ölkənin milli təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə mənbəyi ola bilər.

- Terrorçuluq və kütləvi qırğın silahlarının yayılması. Əsas terrorçu qrupların yerləşdiyi və kütləvi qırğın silahlarının yayılması problemlərinin olduğu bölgələrə yaxınlıq ölkə üçün potensial təhdid yaradır. Kütləvi qırğın silahları və ya onların

istehsalat texnologiyalarının terrorçuluq məqsədi ilə əldə olunması ehtimalı bu təhdidləri daha da kəskinləşdirə bilər.

- Regional münaqişələr və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq. Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğalının davam etməsi və qonşu dövlətlərdə həll edilməmiş münaqişələr nəticəsində əmələ gəlmiş "nəzarətsiz" ərazilərin mövcudluğu transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığı və digər qeyri-qanuni fəaliyyətləri ölkənin və bütövlükdə regionun təhlükəsizliyinə əsas təhdidlərdən birinə çevirmişdir. Region ölkələrində münaqişələrin alovlanması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi üçün təhdid yaradır. Regiondakı münaqişələr Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi münasibətlərinə ciddi ziyan vura, ölkəyə kütləvi qaçqın axını ilə nəticələnə və qeyri-qanuni silah alveri, insan alveri, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və digər qeyri-qanuni fəaliyyətlər daxil olmaqla, transmilli cinayətkarlığı artırma bilər.

- Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət. Enerji ehtiyatlarının işlənməsindən və tranzitindən əldə olunmuş gəlirlər Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Bunu nəzərə alaraq, siyasi vasitələrə və ya infraqururura fiziki zərər vurmaq yolu ilə sənayenin bu sahəsinin sıradan çıxarılmasına cəhdlər mümkün təhdidlər sırasındadır.

- Xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılılıq. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə gedən inteqrasiya və əməkdaşlıq prosesləri çərçivəsində digər dövlətlərlə qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulmasında maraqlıdır. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərdə xarici siyasi, hərbi və ya iqtisadi asılılığa düşməsi onun milli maraqlarının təmin olunmasına təhdid yarada bilən amillərdəndir.

- İqtisadi qeyri-sabitlik. Müstəqilliyin ilk illərində hərbi təcavüzə məruz qalma, bazar iqtisadiyyatına keçid və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya ilə bağlı çətinliklər nəticəsində Azərbaycan Respublikası ötən əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında ciddi iqtisadi böhran keçirmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçməkdə ısrarlı olmuş, qapılarını xarici sərmayələrə açmış və xüsusilə energetika sektorunda böyük uğurlar əldə etmişdir.

Bununla belə, sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq makroiqtisadi tarazlığı poza və beləliklə, ölkəni potensial qlobal və regional iqtisadi böhranların təsirinə qarşı müdafiəsiz vəziyyətə sala bilər.

- Peşəkar insan ehtiyatlarının çatışmazlığı. Təhsil sahəsi müstəqilliyin ilk illərindəki mürəkkəb sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı - maliyyə çatışmazlığı və struktur problemləri daxil olmaqla - mənfi nəticələri bu gün də hiss edilən ciddi çətinliklərlə üzləşmişdir. Peşəkar milli işçi qüvvəsinin və idarəetmə sektorunun inkişafı üçün zəruri olan bütün səviyyələrdə təlim və tədrisin təmin edilməsinə qadir olan mütərəqqi təhsil sisteminin inkişafındakı və idarə edilməsindəki uğursuzluq Azərbaycan Respublikasının inkişafına uzaq perspektivdə mənfi təsir göstərə bilər.

1. Regional hərbişəhdirmə. Regionda silahların və silah sistemlərinin həddən artıq cəmləşməsi regional sabitliyə xələl gətirir. Bu, region ölkələri arasında hərbi tarazlığı poza bilər. Rasional milli təhlükəsizlik maraqlarından artıq hərbişəhdirmə, o cümlədən qeyri-effektiv nəzarət edilən xarici hərbi bazalar səhv qiymətləndirməyə və regional silahlanma yarışına səbəb ola bilər. Belə artan hərbişəhdirmənin digər aspekti ondan ibarətdir ki, bu, məhdud iqtisadi resursların sosial-iqtisadi inkişafdan yayınmasına və qarşılıqlı inamın pozulmasına gətirib çıxara bilər. 3.11. Ekoloji problemlər Azərbaycan Respublikasındakı ekoloji problemlər Sovet İttifaqının enerji ehtiyatına olan tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə əsasən Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizində ekoloji nəticələr nəzərə alınmadan qeyri-təkmil üsullarla onilliklər ərzində aparılmış neft hasilatı ilə bağlıdır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın kütləvi şəkildə məhv edilməsi, o cümlədən bu ərazilərdə törədilən genişmiqyaslı yanğınlar ölkə üçün ən böyük ekoloji problemlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının şirin su ehtiyatlarının böyük həcmnin qonşu ölkələrdə formalaşması və bu ölkələrin ərazilərində kimyəvi, radioaktiv və digər zərərli maddələrlə intensiv çirklənməyə məruz qalması əhalinin içməli su ilə təmin olunmasında problemlər yaradır. Bundan əlavə, Ermənistan ərazisində seysmik zonada yerləşən və texnoloji baxımdan köhnəlmiş Metsamor Atom Elektrik Stansiyası bütövlükdə region üçün təhlükə mənbəyidir. Ətraf mühitin çirklənməsi, münbit torpaqların deqradasiyası, təbii

resurslardan qeyri-rasional istifadə, sənaye və məişət tullantılarının tələb olunan səviyyədə emal olunmaması ciddi problem mənbəyidir. Ekoloji problemlər iqtisadi və sosial həyata mənfi təsir göstərir, ictimai sağlamlığa, cəmiyyətin maddi sərvətinə və dövlətin müvafiq qurumlarının fəaliyyətinə ciddi maneələr yaradır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işi çərçivəsində tədqiqatların əldə olunmuş nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələri ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. İqtisadi təhlükəsizlik yeni bir anlayış olaraq dünyada qloballaşma prosesinin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə dövlətlərin öz milli-iqtisadi maraqlarının qorunmasını, ölkənin mövcud iqtisadi potensialının səmərəli şəkildə reallaşdırılmasını və ölkənin dayanıqlı inkişaf tempinin təmin olunmasını özündə əks etdirir. Dövlətin iqtisadi maraqları baxımından iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, dayanıqlı inkişafı təmin edən iqtisadi mexanizmin qurulması, dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya və ölkədə əsas sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi kimi mühüm amillər, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını aktual bir problemə çevirmişdir;

2. Hazırkı şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə həyata keçirilən tədbirlər müəyyən edilmiş əsas meyarların təmin olunması və bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin qəbul olunmuş kritik səviyyələrdən keçməməsinin qarşısının alınmasına yönəldilməlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin kriteriyaları həm, iqtisadiyyatın sistem kimi inkişafını, həm də dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsini özündə əks etdirir. Qeyd etməliyik ki, müasir dünyada ölkələrin iqtisadiyyatının həddən artıq açıqlığı və dünya mal mübadiləsinin genişlənməsi bir çox hallarda ölkələrin xaricdən asılılığının artmasına və iqtisadiyyatın sistem kimi inkişafının təmin olunmasına mənfi təsir göstərməklə ümumən dövlətin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik meyarlarında bu amilləri nəzərə almalı və iqtisadi sistemin formalaşdırılması zamanı ölkənin Beynəlxalq Əmək Bölgüsündə tuta biləcəyi yerinə diqqət yetirmək lazımdır.

3. Transformasiya dövründə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması əsasən real sektorun inkişaf etdirilməsindən və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasında səmərəli əlaqələrin qurulmasından asılıdır. Bu əlaqələrin əlverişli şəkildə təşkili keçid ölkələrində iqtisadiyyatın təkmil quruluşunun və sisteminin formalaşdırılmasının əsas şərtidir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın sistem kimi inkişaf etdirilməsi və yeni strukturunun formalaşdırılması müasir dövrdə ölkələrinin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir.

4. Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması və iqtisadiyyatın təkmil strukturunun formalaşdırılması dövlətin ciddi tənzimləmə mexanizmini tələb edir. Belə ki, keçid dövründə dövlətin iqtisadi əsaslarının zəif olması iqtisadi sistemin formalaşdırılması ilə əlaqədar qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsində yalnız bazarın gücünə arxalanmağa imkan vermir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın dövlət tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və ciddi tənzimləmə sisteminin həyata keçirilməsi ən vacib məsələlərdən biridir;

5. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində istifadə edilən potensial daha çox təbii resurs amilinə əsaslanır. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizin digər sahələrdə də malik olduğu potensiallardan (elmi, geoiqtisadi mövqe və s.) tam sürətdə istifadə olunmalıdır. Hazırkı dövrdə ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın səmərəli xarici ticarət fəaliyyəti üçün təkan və onun iqtisadi təhlükəsizliyinin rəhni ola bilər. Buna görə də yüksək keyfiyyətli və dünya standartlarına cavab verən məhsul buraxılmasını təmin edən istehsalın sürətlə inkişafı ölkənin xarici ticarət strategiyasının başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır.

6. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin olunması xarici ticarətdə ümumiyyətlə azad ticarət siyasətinin yürüdülməsi üçün zəmin yaradacaqdır. Optimal nəticələrin əldə olunması üçün idxalın və ixracın strukturunda müvafiq dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğundur. Eyni zamanda, bu öz növbəsində iqtisadi inkişaf amilləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Belə ki, iqtisadi inkişaf amilləri adları çəkilən hər iki strategiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Daxili istehsalda səmərəli struktur dəyişikliyi aparılmadan ölkə iqtisadiyyatı xarici rəqabət üçün həddən artıq açılması arzu olunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın strateji və həssas sahələrinin qorunması üçün proteksionist siyasət yürüdülməli və uzun müddətli dövr üçün bu sahələrin dayanıqlı inkişafına nail olunmalıdır.

7. Milli təhlükəsizliyin qarantı kimi ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi qlobal mühitə səmərəli inteqrasiyanın vacib şərtidir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün dövlətin bu sahədə rolu artırılmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm strateji istiqamət daxili tələbatın ödənilməsi üçün idxalı əvəz etmə siyasətinin yürüdülməsidir. Bu siyasət həmçinin ölkənin ixrac potensialının artırılması üzrə strateji istiqamətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

8. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının müasir vəziyyətini bütövlükdə qənaətbəxş hesab etmək olar. Lakin iqtisadi təhlükəsizliyin bir sıra göstəricilərində qəbul olunmuş səviyyə ilə müqayisədə çoxlu fərqlər mövcuddur. Ölkənin real sektorunun qismən birtərəfli inkişafı həm də, onun digər sahələrində işgüzar aktivliyin aşağı olması ölkə iqtisadiyyatı üçün təhlükə hesab oluna bilər. Həmçinin ölkə iqtisadiyyatının “neft” amilindən asılılığı, iqtisadiyyatın digər sahələrində investisiya aktivliyinin aşağı olması və xarici ticarətdə ixracın “monoton” xarakteri iqtisadiyyatın müasir vəziyyətinin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından heçdə müsbət olmamasını göstərir. Lakin iqtisadiyyatda həyata keçirilən struktur siyasət və iqtisadiyyatın “qeyri-neft” sektorunda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlər iqtisadi inkişafın və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından yaxşı meyl kimi qiymətləndirmək olar. Həmçinin gələcəkdə iqtisadi siyasətin dahada təkmilləşdirilməsi və məqsədli şəkildə həyata keçirilməsi ölkə iqtisadiyyatının müasir tələblərə cavab verən strukturunun formalaşdırılmasına şərait yaradar.

Beləliklə, ölkədə davamlı inkişafa dəstək ola biləcək iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi səmərəli nəticələr verə bilər:

- iqtisadiyyatın real sektorunda məqsədli inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi. Bu əsasən real sektorun ayrı-ayrı sahələrinin kompleks şəkildə inkişafının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, bu proqram çərçivəsində dövlət xüsusən riskli sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədiylə həm ortağ, həm də riskin sığortaçısı kimi çıxış edərək yerli və xarici sahibkarların bu sahələrə kapital qoyuluşlarını stimullaşdırmaqla bilər;

- daxili bazarın inkişaf etdirmək, daxili resurslara istiqamətləndirilmiş tələbin formalaşmasına təsir göstərən uyğun vergi, qiymət və tarif-gömrük siyasətiylə yerli istehsalçıların əmtəə və xidmətlərinə istehsal və istehlak tələbini formalaşdırmaq;

- iqtisadiyyatda dərin struktur yenidənqurmaların həyata keçirilməsi, prioritet istiqamətlərin (sənayenin emalediici və yüksək texnologiyalı sahələrinin, aqrar sənaye kompleksinin, xidmətlər və sosial sferanın) inkişaf etdirilməsi;

- innovasiya proseslərində mənfi meylləri neytrallaşdırmaq, yerli və xarici investitorlar və sahibkarlar üçün bərabər istehsal şəraiti yaratmaq, yerli sahibkarlığın və innovasiyaların stimullaşdırılması mexanizminin tətbiq olunması;

- maliyyə və real sektorları arasındakı disproporsiyaların aradan qaldırılması. Bu zaman dövlət ikili siyasət həyata keçirə bilər: birincisi, vəsaitlərin maliyyə sektorundan real sektora yönəlməsini stimullaşdırmalıdır. Bu dövlətin əlində olan bir sıra iqtisadi tənzimləmə vasitələri ilə yanaşı həvəsləndirici tədbirlərində həyata keçirilməsini özündə əks etdirir. Həvəsləndirici tədbirlər kimi real sektora vəsait yönəldən sahibkarlara xarici bazarlara çıxmaq və daxili bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədiylə müxtəlif maliyyə yardımları, reklam tədbirlərinin dövlət hesabına həyata keçirilməsi, məhsullar üzrə dövlət sifarişlərinin təşkil olunması, bir sıra texniki maneələrin aradan qaldırılmasında yardımların göstərilməsi, və, s göstərə bilirik; ikincisi isə nisbətən sərt xarakter daşıyır. Belə ki, vəsaitlərin real sektora yönəlməsini təmin etmək məqsədi ilə dövlət transaksion sektorda, xüsusən spekulyativ və ticarət əməliyyatlarında mənfəət normasının real sektorda mənfəət normasına yaxınlaşdırılması üzrə sərt tədbirlər görməlidir. Qeyd edək ki, bu tədbirlər ölkədə maliyyə sektorunun zəifləməsinə yox, ümumiyyətlə real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı şəkildə inkişafına xidmət etməlidir:

- xüsusi banklara dövlətin, məssisələrin və vətəndaşların vəsaitlərini cəlb etməklə milli təsərrüfatın modernləşdirilməsinin ümumölkə fondunun yaradılması;

- dövlətin və vətəndaşların maraqlarını həm daxildə, həm də xaricdə səmərəli şəkildə birləşdirə və qoruya bilən milli sahibkar kapitalını formalaşdırmaq və yerli sahibkarların inkişafının təmin etməsi;

- ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədi ilə dövlətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış “İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının” və onun həyata keçirilməsi mexanizminin hazırlanması.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Bayramov Ə.İ., Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika, Bakı: “Azərnəşr”, 1997
2. A.Ağayev “ Dövlət borcu və onun idarə edilməsi “ “Bakı: 2013, 143 s.
3. Həsənov R.T., Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları, Bakı: 1998, 343 s.
4. Bərxudarov Mənsur və Məmmədov Nüsrəddin, İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2006, 452 s.
5. Kərimli İ.A., Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı: “CBS”, 2006, 166 s.
6. Menkyu N.Q., Ekonomiksin əsasları, üçüncü nəşr, ABŞ: “R.R.Donnolley Willard, OH”, 2004, 836 s.
7. Mirkişili T.F, Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 89 s.
8. N. Məmmədov “ Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi “Bakı: “Elm”, 2009, 43 s.
9. A. Piriyev “ Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik “ 2008, 126
10. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, Bakı, 2015
11. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu
12. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)
13. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2003-2008-ci illər).
14. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”
15. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkisaf üzrə Dövlət Proqramı 2003-2005
16. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının dövlət proqramı 2002-2005-ci illər
17. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkisafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
18. Гаджиев Ш.Г., Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия

- внешнеэкономического развития, Киев, 2000, 503 с.
19. В.С. Балабанов, Е.Н. Борисенко. Продовольственная Безопасность. Международные и внутренние аспекты. Москва 2002
  20. А.С. Филлипенко. Экономическое развитие. Цивилизационный подход. 2001
  21. В.Д. Щетенин. Экономическая дипломатия. Москва 2001
  22. В. Сенчагов. Экономическая безопасность как основа обеспечения национальной безопасности. Вопросы экономики. 2001 №8
  23. Л. Абалкин. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели. Вопросы экономики. 1994 №12
  24. Экономика стран содружества в условиях глобализации и итоги развития экономики стран членов СНГ в 2001 году. Вопросы экономики. 2002 №3
  25. С. Глинкина. О трансформации экономической системы в странах центральной и восточной Европы. Общество и экономика. 2002 №5
  26. Государственное регулирование экономики. Под редакцией Т. Морозова. Москва 2002
  27. В. Оболенская Глобализация экономики и Россия. МИМО. 2000 №3
Теория переходной экономики. Москва 2000. II часть.
  28. В. Криченко. Рыночная трансформация экономики: теория и опыт. Российский экономический журнал. 2001 №1; 2; 3; 4.
  29. Киреев А., Международная экономика: Движение товаров и факторов производства, Москва: «Международные отношения», 2000, 415 с.
  30. Линдерт П.Х., Экономика мирохозяйственных связей, Москва: «Прогресс», 1992, 520 с.
  31. Ломакин В.К., Мировая экономика, Москва, 2000, 727

INTERNET RESURSLARI

1. www.azstat.org
2. www.cbar.az
3. www.firststeps.az

4. www.economy.gov.az
5. www.kitab.az
6. www.wikipedya.org
7. www.e-qanun.az
8. www.google.az

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Sürətli və davamlı inkişafı təmin etmək məqsədi ilə ölkələr xarici əlaqələri vasitəsi ilə, bir tərəfdən, cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq və s. kimi problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə, beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlüklərini reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olurlar. Xarici iqtisadi fəaliyyətin milli maraqlara uyğun şəkildə genişləndirilməsi və inkişafı üçün ölkənin iqtisadi və o cümlədən, xarici ticarət potensialının davamlı inkişafı və bu potensialın səmərəli reallaşdırılmasını təmin etməklə iqtisadi təhlükəsizliyinin nəzərə alınması istiqamətində məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli siyasət aparılması tələb olunur. İqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın səmərəli dinmik yüksəlişi, onun cəmiyyətin, dövlətin, fərdin tələbatlarını ödəyə bilməsi üçün əlverişli olan daxili və xarici şəraitlərin məcmusudur.

İqtisadi maraqlar üçün birbaşa təhlükəni ictimai təkrar istehsalın normal gedişini pozan iqtisadi təhdidlər yaradır. Ən ümumi şəkildə olan daxili və xaricilərə bölünə bilərlər. İxrac məhsulları qiymətlərinin kəskin şəkildə düşməsi və ya idxal olunan əmtəələrin qiymətinin qalxması xarici bazardan yüksək asılılıq şəraitində iqtisadiyyatın vəziyyəti üçün olduqca təhlükəlidir. Ölkədən geniş miqyasda maliyyə vəsaitinin axması milli iqtisadi təhlükəsizlik üçün ən ciddi təhlükələrdən biridir. Ölkənin yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaradan ən ciddi iqtisadi xarici problemlərdən biri də xarici borc problemidir. Xarici borcun yüksək səviyyədə olması dövlətin öz milli maraqlarında müstəqil xarici siyasət aparmaq imkanlarını şübhə altına alır, çünki ölkə daim aparıcı kreditorlarının fikrini nəzərə almalıdır.

Elmi-texniki inqilabın genişləndiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının aktuallığı günü-gündən artmaqdadır. İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının bir çox amilləri vardır. Bunlar bir- birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və bir- birini şərtləndirirlər. Onlar mürəkkəb sistem təşkil edir və onları ayrılıqda öyrənməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmur. Buna görə də ona sistemli prinsiplə yanaşaraq iqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemini yaratmaq və ondan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur. Yuxarıda qeyd edilənlər, təqdim edilən dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını ifadə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının əsas məqsədi müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi şəraitində iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması şərtləri daxilində, xarici faktorların istifadəsi siyasətinə dair əsaslandırılmış təkliflər irəli sürmək və xarici faktorlardan effektiv istifadə olunmasını təmin edə biləcək iqtisadi siyasətinin formalaşması xüsusiyyətlərini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Tədqiqatın yeniliyini şərtləndirilən amillər müxtəlifdir və onlar aşağıda qeyd olunan kimi təsnifləşdirilə bilər:

- dövlətin iqtisadi maraqları baxımından iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, davamlı inkişafı təmin edən iqtisadi mexanizmin qurulması, dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya və ölkədə əsas sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi kimi mühüm amillər, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasını aktual bir problemə çevirmişdir;

- qloballaşma şəraitində Azərbaycanın iqtisadi inkişafının səmərəliliyini artırma biləcək xarici iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri təhlil edilərək bazar transformasiyasında yaranmış müsbət və mənfi meyillər aşkara çıxarılmış, konkret təkliflər irəli sürülmüşdür;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi potensialı təhlil edilmiş və xarici ölkələrə ixrac edilmə potensialı olan məhsullar müəyyənləşdirilmişdir.

- hazırkı şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə həyata keçirilən tədbirlər müəyyən edilmiş əsas meyarların təmin olunması və bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin qəbul olunmuş kritik səviyyələrdən keçməməsinin qarşısının alınmasına yönəldilməlidir.

Tədqiqat işində aşağıdakı konkret vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir:

- iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətinin elmi-nəzəri əsaslarını öyrənilməsi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması səviyyəsini müəyyənləşdirən meyarların və göstəricilərin sisteminin işlənməsi;

- müasir şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi,

- Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizlik göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması üzrə əməli təklif və tövsiyələrin hazırlanması.

- Davamlı iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri araşdırılmış və əsas elementlərinin müəyyənləşdirilməsi, İqtisadi inkişaf amilləri və prinsiplərinin müəyyən olunması;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin əsas prioritet, vəzifə və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi;

- Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin zəruriliyinin araşdırılması.

Tədqiqat işinin obyektini müasir mərhələdə iqtisadi təhlükəsizlik problemi, predmetini isə iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının nəzəri, metodoloji və əməli məsələlərinin, habelə onun hüquqi təminatı məsələlərinin öyrənilməsi təşkil edir. İşdə qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq davamlı inkişaf və bu şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti araşdırılmışdır. Burada əsas diqqət iqtisadi transformasiya şəraitində, davamlı inkişaf və iqtisadi təhlükəsizliyin elmi-nəzəri əsaslarının araşdırılmasına, iqtisadi maraqlar və iqtisadi inkişafa, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından müəyyən səviyyəsinin gözlənilməsi vacib olan meyarların müəyyənləşdirilməsinə yönəldilmiş, daha sonra iqtisadi inkişaf və təhlükəsizlik göstəriciləri sistemləşdirilmiş, onların hədləri və iqtisadiyyatda təhlükələr doğura biləcək əsas cəhətlər araşdırılmış və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Dissertasiya işində iqtisadi-statistik, müqayisəli təhlil, dinamika, analiz, sintez, müşahidə və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məlumat mənbələri. Tədqiqat prosesində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Dünya Bankı, tərəfindən nəşr olunan materiallardan ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

АННОТАЦИЯ

В диссертации отмечается что, экономическая безопасность это такое состояние национальной экономики, при котором обеспечиваются защита национальных интересов, устойчивость к внутренним и внешним угрозам, способность к развитию и защищенность жизненно важных интересов людей, общества, государства. Под жизненно важными интересами в данном контексте понимают совокупность потребностей, которые обеспечивают существование и прогрессивное развитие личности, общества, государства. Экономическая безопасность является одной из составляющих национальной безопасности, которая охватывает также оборонную, экологическую безопасность и т.д.

Основными задачами экономической безопасности являются: обеспечение пропорционального и непрерывного экономического роста, обуздание инфляции и безработицы, формирование эффективной структуры экономики и развитого рынка ценных бумаг, сокращение дефицита бюджета и государственного долга, обеспечение социальной защиты и повышения качества жизни населения, поддержание устойчивости национальной валюты и т.п. Эти задачи определяют стратегию экономической безопасности как формирование и обоснование стратегических приоритетов, национальных интересов, средств и механизмов решения проблем.

В диссертации так же отмечается что, объектами экономической безопасности является государство, общество, граждане, предприятия, учреждения и организации, территории, отдельные составляющие экономической безопасности. Основным субъектом экономической безопасности выступает государство, которое осуществляет свои функции в этой области через органы законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти. В системе экономической безопасности определяющую роль играют национальные экономические интересы, их приоритеты. Экономическая безопасность оценивается по определенным критериям - показателями-индикаторами. Важное значение для экономической безопасности имеют не сами критериальни показатели, а их пороговые значения, то есть предельные величины, превышение которых угрожает экономической безопасности.

ANNOTATION

The thesis says that economic security is a state of the national economy, which will ensure the protection of national interests, resistance to internal and external threats, the ability to develop and protection of the vital interests of the people, society and state. Under vital interests in this context refers to the set of requirements that ensure the existence and progressive development of the individual, society and state. Economic security is a component of national security, which also covers defense, environmental security, etc.

The main objectives of economic security are: Collateral proportional and sustained economic growth, curbing inflation and unemployment, the formation of an effective structure of the economy and developed securities market, reducing the budget deficit and public debt, social protection and improved quality of life, sustaining national currency, etc. These tasks determine the strategy of economic security as the formation and justification of the strategic priorities and national interests, resources and coping mechanisms.

The dissertation is also noted that economic security objects is the state, society, citizens, enterprises, institutions and organizations, territory, individual components of the economic security. The main subject of the economic security of the state acts, which carries out its functions in this area through the bodies legally dative, executive and judicial branches of government. In the system of economic security decisive role played by national economic interests, their priorities. Economic security is evaluated according to certain criteria - performance - indicators. Essential for economic security have not the criterial indicators and their thresholds , ie limit values beyond which threatens the economic security.